

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા. મજ્જકો ૯ મો.

જંગલની જડીબુદી.

ભાગ પાંચમો.

લેખક તથા પ્રકાશક—

વૈદ્ય શાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ અથવા મરકી પ્રાચીન
મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ અમૂલ્ય રત્નહાર,
ચિકિત્સા તત્ત્વ સુધાસિંધુ વિગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તલોદ-એ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે,

પ્રથમાવૃત્તિ.]   પ્રતિ ૧૦૦૦.   [ઈ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત. } કાચા પુંડાના રૂ. ૦-૧૦-૦ } પાણ્ડેજ બુદ્ધિ.
          } પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૪-૦ }

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-અંગ્રહ

૩૨:૬૬

૬-૭૬

અમદાવાદ—ઘાઠાપુર નવી પોળમાં આવેલા શ્રી પ્રભાકિતાર્થ
મુદ્રાલયનાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આકાશની મારફત અનંત મનાતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ હરેક વિષયના અંથોની હદ નથી, તેવીજ રીતે આયુર્વેદ સર્વાધિ પશુ એટલા બધા અંથો છે કે તેઓની પણ કોઈ પ્રકારે મજૂરી થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ સંસ્કૃત એ એવી પ્રાંત ભાષા છે કે તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની મતલબ સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યોના લક્ષ- માં એકદમ ઊતરી શકે તેમ નથી. આ અડચણ દૂર કરવાને માટે અનેક વિદ્વાનોએ તે અંથોના સાર લેઈને ચાલુ ગુજરાતી ભાષામાં નવિન અંથો રચેલા છે, પરંતુ તેઓ પૈકી ઘણાખરાઓની રચના પશુ એક નવા અભ્યાસીને માટે બેઠાએ તેવી સરળ થઈ પડે તેવી નથી. વળી એવાં પુસ્તકો તો ઘણાં વીરલજ દૃષ્ટિએ આવે છે કે જેમાં લખવામાં આવેલા પ્રયોગો ઘણાભાગે અનુભવિક હોય, અને તેથી ઘણા સમયથી મારી એવી ઇચ્છા હતી કે:-“ એક એવું પુસ્તક લખવામાં આવે કે જેમાંના પ્રયોગો અનુભવસિદ્ધ, સહેલાઈથી સમ- વ્યય તેવા, સરળતાથી બની શકે એવા અને રામબાળુની માફક કાયદો કરનારા હોય તો જનસમાજને અત્યંત લાભ થાય. ” આ ઇચ્છાના પરીપાકરૂપેજ આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગનો ગયા વર્ષમાં જન્મ થવા પામ્યો હતો, અને જનસમાજ તરફથી તેનું કેવી રીતે પોષણ થશે એનું ભવિષ્ય વાંચકવૃન્દની મુનસરી ઉપરજ અવલંબન કરીને રહેલું હતું.

આ ભાગ કંઈ નકામાં નાટકો, એટકો, નાવેલો કે ન માનવક- માં આવે તેવા અદ્ભુત રસવાળી દંત કથાઓ કે જે તેના લખનાર

અને વાંચનાર એ બન્નેનો સમય બ્યર્થ ગુમાવે છે તેવી જાતનો નહોતો, પરંતુ હાલના જમાનામાં જગપ્રસિદ્ધ થયેલા અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમની ભૂમિમાં વૈદ્યક વિદ્યાના ખાસ પ્રોફેસરો તરીકે પંકાતા, તેમજ મોટી, મોટી લેબોરેટરીઓમાં નિપુણચત્રાચી સૂક્ષ્મ રીતે દરેક ઔષધિના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરનારા મહાન ડોક્ટરો, તેમજ પ્રાચીન સમયના ત્રિકાળદર્શી, દીનર શક્તિ ધારી મહાન ઋષિ, મુનીઓના આર્યોષધિમાં રહેલા ગુણદોષો સમંધિ અનુભવિક અભિપ્રાયોનો દીર્ઘ સમય સુધી અનુભવ લેતાં અમને જે તરવ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયું હતું તેજ હતું અને તે સામાન્ય મનુષ્યને પણ સમજાય એટલા માટે જેમ અને તેમ સાદી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું.

“કોઈપણ ઉપયોગી બીજ દોગટ પડી રહેતી નથી એક પત્થર પણ જે ઉપયોગી હોય તો લોહો રસ્તામાંથી લાવી તેને ધરમાં મુકે છે.” એ કથનાનુસાર આ પ્રથમભાગ એટલો બધો જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યો કે જોતજોતામાં તેની પ્રથમાવૃત્તિ અલાસ થઈ જવાથી દ્વિતીયાવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના બીજા ભાગો માટે પણ વાંચકજનદ તરફથી એવી તીવ્ર માગણી થવા લાગી કે અંચસૂદ્રણનાં સાધનોની આવી સખ્ત મોંઘવારીના સમયમાં પણ માત્ર દોઢ વર્ષની અંદરજ તેના ચાર ભાગો પ્રગટ કરવા છતાં પણ હતું જનસમાજની અભિલાષા શાન્ત થવા પામી નથી, અને તેથી તેઓની જુગાસાને યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવી એમ ધારી આ પાંચમો ભાગ પ્રગટ કરવાનો પ્રયાસ

કરવામાં આવ્યો છે, જે પણ પ્રથમના ચાર ભાગોની માફક જનસ-
માજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે જ એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

મહાશિવરાત્રિ. સં. ૧૯૭૭.

વડાગામ-મહીકાંડા.

આપનો કૃપાભિલાષી.

વૈશાલી શામળદાસ સેવકરામ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બાલકવા નં. ૧ થી ૮ ...	૩-૫
હાર્દડીઝીઝનું અકસીર ઔષધ ...	૭-૮
જુદી જુદી જાતના ઝેરા ઉપર ...	૧૦
આધાશીશી, હિસ્ટિરિયા અને અપરમાર ...	૧૧
જાડુઈ નસ્ય ...	૧૩
મૂત, પ્રેતનાશક અંજન ...	૧૩
રજ-પ્રવર્તક સોમડી ...	૧૪-૧૦૫
સ્નાન રત્ન ...	૧૬
ત્રિદોષ-વિષહર વટિકા ...	૧૪
જળોદર, પ્રમેહ, સંધિવા, યકૃત વિકૃતિ વિગેરે ...	૧૭
વાતરક્ત-પત ઉપર ...	૧૮-૫૧
ધાતુપુષ્ટી ...	૨૦-૩૦-૩૯
નષ્ટાર્તવ, કષ્ટાર્તવ, અત્યાર્તવ ...	૧૧-૨૨
પ્રદર, પ્રમેહ ...	૨૨
બાળકને માર રહેવો ...	૨૩
દૈનિક વિષહર જાડુઈ પુંક ...	૨૪
આયુર્વેદીય કૌશી... ...	૨૪
રક્તકપુરણ શોધન ...	૨૬
અપરમાર મહોષધ ...	૨૬-૩૦

સર્પદંતુ મહોપધ	...	...	...	૪૨-૧૧૪
રક્તામ્બરતુ રામબાણ ઓપધ	...	...	...	૩૫
સુવારોમ	...	...	...	૪૨-૮૯
અસાધ્ય યુગતું અમોધ ઓપધ	...	...	...	૪૬
આસ-કાસતું સિદ્ધોપધ	...	...	...	૪૭
હા-માદ રોગતું અકસીર ઓપધ	...	...	...	૪૭
મરદીનો અબળ ઉપાય	...	...	...	૪૯
શિથિલસ્તન દષ્ટીકરણ	...	...	...	૫૨
અંદરુદ્ધિનો અત્યુત્તમ ઉપાય	...	...	...	૫૨
બાળશોષતું અકસીર ખાપરીયું	...	...	...	૫૫
કુમિહર મહોપધ	...	...	...	૪૭-૫૭
પાન્ડુ, જળોદર, બંધકોશ વિગેરે નિવારક	...	...	...	૫૭-૬૨-૧૧૬
અર્ક, અને સંગ્રહણીતું અભ્યર્થ મહોપધ	...	...	...	૬૨-૭૨
દુગ્ધવટી, તકવટી, દધિવટી	...	...	...	૭૨-૭૩
અમેહની પરમોપધિ	...	...	...	૭૫
બાળકોની ખાંસી, દમ, કફ	...	...	...	૭૭-૮૦
વિવિધ ગુણપ્રદ પટાલાદિ કવાયો અને ચૂર્ણો	...	...	...	૮૩-૮૫
અનેક રોગહર એક અત્યુત્તમ દિબ્ધોપધિ	...	...	...	૮૬-૮૮
કફ પીલ્લ	...	...	...	૯૦
નેત્રરોમ હરી વર્તિ	...	...	...	૯૦
જળોદરહર મહોપધ	...	...	...	૯૧-૧૧૨
સન્નિપાતહર મૃતસંજીવની મહોપધિ	...	...	...	૯૨
દંતરોમ	...	...	...	૯૬

શંખત્વહર અમૂલ્ય ઔષધ...	...	...	૬૯
શિતળાથી ચતી નેત્ર વિકૃતિ પ્રતિબંધક	...	...	૧૦૧
અક્ષનો રામબાણ ઉપાય ...	...	...	૧૦૩
કમળાનો અક્ષીર ઉપાય ...	...	...	૧૦૫
સોમલ અને હરતાલની ભસ્મ	...	...	૧૦૬
આંખનાં દરદોના ઉપાયો ...	...	...	૧૦૫-૧૧૩-૧૧૬
અનેકરોગ પ્રતિબંધક ...	...	...	૧૨૨-૧૨૮
પાઠા અને રતવાનું રામબાણ ઔષધ	...	...	૧૨૯
દિમાલમની દીવ્યોષધિઓ ...	...	...	૧૩૦-૧૩૬

॥ ॐ श्री ॥

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પંચમ ભાગ.

करकिशलयसङ्गो यस्य पीयूष कुम्भः ॥

परममर वधूनां भूयसे मंगलाय ॥

स खलु निखिल दुग्धाम्भोधिरत्नेषुरत्नं ।

हरत्तु दुरितराशीनाथ धन्वन्तरिवः ॥

સુર સુંદરીઓના મંગળ માટે જોશે કામળ કરપદ્મોમાં અમૃત
કુંભ ધારણ કરેલો છે, એવા ક્ષીર સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સપ્ત
રત્નોમાં પણ રત્નરૂપ ધન્વન્તરિ ભગવાન અમારાં સપ્તર્ષિ અનિષ્ટોના
સમુહને શીઘ્ર દૂર કરે.

अतिविषनी कणी.

સં. અતિવિષ. અરૂણા, હિં. અતીસ, મ. અતિવિષ. બ.
આતપ્ય, લા. Aconitum Hetrophyllum.

વિવરણ—અતિ વિખના છોડવા અત્રે થતા નથી. પરંતુ હિ-
માલયના ઉંચા ભાગોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ છોડવાઓ કર્મીની
આજીવન મળતા આકારના હોય તેનાં મુળીયાં કે જે અતિવિખની
કળીના નામે ઓળખાય છે તે છેક પ્રાચીન કાળથી ઔષધ તરીકે
આપ્તા આયર્વિર્તમાં વપરાતાં હોવાથી દરેક સ્થળે મોઢલવામાં આવે
છે, આ મુળીયાંનો આકાર કુલની કળીઓના જેવો ગોળ હોય
સંબાધ પશુ તેટલીજ એટલે એકાદ, એ આંગળજ હોય છે.

પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રવેતાઓ કહે છે કે આ ઔષધિની
ધોળી, રાતી, પીળી અને કાળી એવી ચાર જાતો થાય છે, તેઓમાં
ધોળી એ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ છે.

આજકાલ મુંબઈ, અમદાવાદ વિગેરના બજારોમાં આ ઔષ-
ધિની બે જાતો વેચાય છે, જેઓમાં એક ધોળી અને બીજી ભુરી છે.
તેમાં ધોળી જાત ખાસ એ ખાસ મુળીયાં અને ભુરી જાત એ
તેની કળીઓ અને તેની આજીવજીવનો ભાગ હોય છે માટે સફેદ
જાતજ પસંદ કરીને વાપરતી.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—રાજવલ્લભના કર્તા જણાવેછે કે
અતિવિષ ગરમ, તીખી, કડવી, અન્નને પચાવનારી, અગ્નિને દીપન
કરનારી તેમજ કફ, પિત્ત, અતિસાર, મરડો, ઝેર, ખાંસી, ઉલટી,
જ્વર અને કૃમિનો નાશ કરનારી છે. મદનપાળ જણાવે છે કે વીરો
જાતનાં કફનાં દરદોને દુર કરનારી છે. ચક્રદત્ત કહે છે કે ઝાડો, મરડો,
સંઘ્રહણી અને તાવ સાથેના ઝાડા ઉપર તેની ઉત્તમ અસર છે. આજકાલ-
ના વિદ્વાન શોધકો કહે છે કે તે બમડેલા પિત્તને નીચે પાડે છે,

કદને સમાવે છે, અર્થાત કદથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓને દૂર કરે છે. વળી મેલેરીઆ જેવા તાવને દૂર કરવામાં તેમજ એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવોને રોકવામાં તે એક કિંમતી ઔષધ છે. તાવ આવી ગયા પછી રહેલી નજળાઇને દૂર કરવા સારું તે એક ઉત્તમ પૌષ્ટિક ઇલાજ છે, અને ઝાડા તથા મરડાના દરદને મટાડવામાં ઉત્તમ અમર કરે છે. તાવ આવી ગયા પછીની નજળાઇ દૂર કરવાને માટે એટલે પૌષ્ટિક ગુણુ માટે તેના ચૂર્ણનું પ્રમાણ દરેક વખતે દશથી ત્રીશ ગ્રેન અને તાવ રોકવા માટે તેનું પ્રમાણ તાવ આવવાના સમયથી છ કલાક પહેલાં શરૂ કરીને દર કલાકે વીસથી ત્રીશ ધર્મિભાર જેટલું આપવું જોઇએ.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનો તેના ગુણુદોષનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પરંતુ વંશ પરંપરાના વૈદ્યકીય ધંધાવાળા વૈદ્યોના અનુભવ-માં આવ્યું છે કે આ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો અદ્ભુત ગુણુ સમા-એલો છે. અને તે એ છે કે બાળકોનાં દરદોના માટે તે એક અક-સીર દવા છે. તાવ, ખાંસી, ઝાડો, મરડો, શરદી, સળેખમ, અજીર્ણ, કોલેટી, કૃમિ, કફ, ચક્રત, અને બરોળનો વધારો વિગેરે બાળકોને થતા અનેક દરદો એના સેવનથી નાબુદ થાય છે, અને તેથી આવાં દરદો ઉપર એકલી અતિવિષની કિંવા બીજાં ઔષધોના સંયોજવાળી વિવિધ બનાવટો વૈદ્યો તરફથી વપરાય છે, જે બધી સામાન્ય રીતે “બાળ દવા”નાં નામથી ઓળખાય છે. આવી બનાવટો જો કે અનેક છે, તો પણ તેઓમાંની નીચેની મુખ્ય છે.

બાળ દવા નંબર ૧—એકલી અતિવિષ લેખને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું.

ખાળકોનાં તમામ દરદો ઉપર આંખો મીંચીને આ ચૂર્ણ વાપરવામાં આવે છે અને તેથી સારો શાયદો થાય છે. ખાળકની ઉંમરને અનુસરેને દરેક વખતે આ ચૂર્ણ જેથી દસ ધજાબાર જેટલું લેઈને મધ સાથે ચટાડવામાં આવે છે.

નં. ૨—અતિવિષની કળી, કાકડાશીંગ અને નામરમોચ એ સરખા વજને લેઈ ચૂર્ણ બનાવવું અને ખાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં પાંચથી વાંચ ધજા બાર જેટલું લેઈ મધ સાથે ચટાડવું જેથી ખાળકોની ખાંસી, તાવ, બિલટી, ઝાડો વિગેરે દૂર થાય છે.

નં. ૩—અતિવિષની કળી, મોચ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ તથા જેડીમધ એ બધાં સરખા વજને લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ બનાવવું અને તે ઉપર મુજબ પ્રમાણમાં લેઈ મધ સાથે ચટાડવું જેથી તાવ, ખાંસી, ઝાડો, બિલટી વિગેરે દૂર થાય છે.

નં. ૪—અતિવિષની કળી, બિપ્લેટ, કાકડાશીંગ, લીંડીપીપર, જવાસો અને દરડે એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ બનાવી ઉપર મુજબ વાપરવાથી ખાળકની સવળી જાતની ખાંસી દૂર થાય છે, તેમજ પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો આરામ થાય છે.

નં. ૫—અતિવિષની કળી, વીરલુવાળો, કુંજાં બીલ્લોનો મર્ચ દિલ્લવ, નામરમોચ, ધાણા, મળો અને મુંડ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી બિપ્લેટ રીતે આપવાથી ખાળકોનો તેમજ વધારે આપમાં આપવાથી મોટાં મનુષ્યોનો ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે.

નં. ૬—અતિવિષ અને વાવડીમના તાંદળા સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ આપવાથી કૃમિ અને તેના લીધે આવતાં તો

ખાંસી, કાશી વિગેરે દુર થાય છે. આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે દર બીજા દિવસે એરંડ તેલનો બુલાખ આપવા કે તેથી મુએલા કૃમિ નીકળી જાય.

નં. ૭—અતિવિષની કળી એક ભાગ અને અંકાલના મુળની બાલ ત્રણ ભાગ લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું, આ ચૂર્ણ બાળકો માટે પાંચથી દસ ઘઉંભાર અને મોટાં મનુષ્યો માટે ૩૦ થી સાઠ ઘઉં ભાર જેટલું લેઈ ચોખાના ઘોવરામણ સાથે મેળવીને આપવાથી બધી જાતના ઝાડા અને મરડા દુર થાય છે.

નં. ૮—અતિવિષની કળી એ ભાગ, મોટી હરે બે ભાગ અને નાગરમોય, કકુ, પાનની જડ, કોલમ્બો, વાવડીમના તાંદળા, કાંકચનાં બીજ, કાળીજીરી, અજમો, હસપન (સતાખ) નાં પાંદડાં, કાકડાસીંગ, તજ, સંચળ, રોહી હીમ એ દરેક ચીજ એક, એક ભાગ લેઈ બધાનું ચૂર્ણ કરી નાગર વેલના પાનના રસમાં ખરણ કરી પટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં એકથી પાંચ જેટલી દરેક વખતે આપવી, તેથી કૃમિ, ખાંસી, તાવ, ઝાડો, નબળાઈ વિગેરે રોગોથી મુક્ત થઈ બાળક તનદુરસ્ત રહે છે.

અર્જુન.

સં. અર્જુન, કકુબ, જં. અર્જુન. હિં. કાહુ, મ. અર્જુન
સાહુ. ૪. The Arjuna Myrobalan, લા. Terminalia
Arjuna.

વિવરણ—અર્જુન એ કીચું વૃક્ષ છે, તે બદલ વૈદ્યોમાં ધણો મત ભેદ ચાલે છે, કેટલાએક વૈદ્યો કડાયાનું ઝાડ કે જે શાસ્ત્રીય ભાષામાં “*stercoulisa urens*” ના નામે ઓળખાય છે તેને અર્જુન વૃક્ષ માને છે. ત્યારે કેટલાએક વૈદ્યો સાદડ કે જે “*Terminalia tomentosa*” ના નામથી ઓળખાય છે તેને માને છે, પરંતુ આજકાલના સોષકો જણાવે છે કે ખરે અર્જુન વૃક્ષ કે જે “*Terminalia Arjuna*” ના નામથી ઓળખાય છે તે તદ્દન જુદું જ હોય અને થતું નથી પરંતુ હિમાચલની તજેલી, બર્મા, બંગાળા, મધ્ય હિન્દુસ્થાન, સધર્ન ઇન્ડીયા અને સીમોનમાં નદી, નાળાના કીનારે કુદરતી રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સિવાય પંજાબ અને વાયબ પ્રાંતોમાં પણ જો કે કુદરતી રીતે નહિ પરંતુ ખાસ વાવેતરથી ઉછેરેલાં વૃક્ષો મળી આવે છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિધનોમાં આ વૃક્ષના જોકે અનેક રસો વર્ણવેલા છે પરંતુ તે બધા પૈકી ખાસ ગુણ એ વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે—હૃદયરોગ કે જે આજ કાલ “*હાર્ટડીઝીઝ*” ના નામથી ઓળખાય છે અને દિલથી ઔષધોથી મટવો મુશ્કેલ મનાય છે તે આ વૃક્ષની છાલના સેવનથી નાબુદ થાય છે. આ કથનની સત્યતા માત્ર પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જ સમાયેલ છે એમ નથી, પરંતુ બંગાળા, અબોધ્યા, મધ્ય હિન્દુસ્થાન વિગેરે દેશો કે જ્યાં આજળ આ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં આગળના અનેક વૈદ્યો, કવિરાજો અને ડાક્ટરોને તેનો સંપૂર્ણ અનુભવ આવ્યો છે અને તેથી તેઓએ પોતાની પેઢીસમાં તેની વિવિધ બનાવટો પણ દાખલ કરી છે. કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત ડાક્ટર મી. પીઆરીશંકરદાસ મુખા એલ.

એમ, એન્ડ એસ. આ ઔષધ સખંધિ પોતાનો અનુભવ જાહેર કરતાં
 “ પ્રેક્ટીકલ મેડીસીન ” નામના પેપરમાં જણાવે છે કે:—

એક મારો દરદી હૃદયરોગ એટલે હાર્ટડીઝીઝથી પીડાતો હતો જેને આરામ નહીં થવાથી મારી દવા મુકી દીધા પછી કવિ-રાજ ઇન્ધરચંદ્રસેનની દવા તેણે લીધી. આ દવા અર્જુન વૃક્ષમાંથી બનાવવામાં આવેલી હતી. જેનાથી તેને આરામ થયો, તેથી મેં પણ તેની છાલમાંથી ટીંકયર બનાવ્યું અને Cardiac & Vascular દરદીમાં તેને વાપર્યું. જેથી અગમ્ય જોવા ગુણ થયો આ પછી આજ સુધીમાં આવી જતના દરદી રીબાતા જીજ્ઞા અનેક દરદીઓમાં આ અર્જુન વૃક્ષનું ટીંકયર મેં વાપર્યું, છે અને તે દરેકમાં સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે માટે હાર્ટ ડીઝીઝમાં તેને વાપરવાને હું મારા મિત્ર ડાક્ટરોને નિશ્ચંકપણે ભલામણ કરું છું.

અર્જુન વૃક્ષની છાલનો ઊકાળો પીવાથી કે ચૂર્ણ લેવાથી હાર્ટ-ડીઝીઝ શાન્ત થાય છે એવું આપણે ગ્રંથોમાં વાંચીએ છીએ, પરંતુ ખરા અર્જુનને ખદલે સાદડ કે કડાયાને વાપરતાં ગ્રંથોક્ત ગુણ નહિ આવવાથી નિરાશ થઇએ છીએ. માટે દરેક વૈદ્યોએ ખરા અર્જુનની છાલ પ્રાપ્ત કરી વાપરવી ઘટે છે.

આ દેશમાં અર્જુનનાં વૃક્ષો થતાં નહિ હોવાથી ગુજરાતી વૈદ્યો તરફથી તેની ખાસ બનાવટો તૈયાર કરવામાં આવતી હોય તેમ જણાતું નથી, પરંતુ બંગાળા તરફના કવિરાજે તેની જે વિવિધ બનાવટો તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લે છે તેઓમાં નીચેની મુખ્ય છે.

પાર્થિવશિષ્ટ—અર્જુનવૃક્ષની અંતર છાલ ચારસો તોલા

પ્રાણ બસો તોલા અને મહુડાનાં ફુલો એકસો તોલા લેખ ૪૦૫૬ તોલા પાણી સાથે ઉઘાળતાં ન્યારે ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેખ તે પાણીમાં ચારસો તોલા ગોળ અને એંશી તોલા ધાવડીનાં ફુલોનું ચૂર્ણ મેળવી માટીની બરછી કે વાસણમાં બરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી મુક્યા પછી ગળી લેખ-ને ઉપયોગમાં લેવું.

દરરોજ સવાર સાંજે આ ઔષધ એકથી ચાર તોલા જેટલું તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીવાથી હાર્ટીડીઝીઝ અને ફેફસાના બા-ધિઓ નાબુદ થાય છે.

કકુભાદિ ચૂર્ણ—અર્જુનની છાલ, ઘોડાવજ, રાસ્નાનાં મૂળ, કાંસરીનાં મુળ, ગંજેડીના મૂળ, હરડે, પડકચુરો, ઉપલેટ, લીંડીપીપર અને સુંઠ એ બધાં સરખા ભાગે લેખ ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ સવાર સાંજે ૦૧ થી ૦૩ તોલા જેટલું લેખ ધી સાથે મેળવીને ચા-ટવાથી હાર્ટી ડીઝીઝ દુર થાય છે.

હાર્ટી ડીઝીઝને દુર કરવા ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાએક જે ખાસ ગુણો આ ઔષધિમાં રહેલા છે તેઓ સખંધિ વિવેચન કરતાં કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત પોતાના એક ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

અર્જુન વૃક્ષેર છાલ દ્વદ્રોગેર મહૌષધ । દુર્ત્તિપેદરં સ-
ક્કલ પીઠાતેઈ વૈધેરાઈહા વ્યવહાર કરિયા થાકેન ।
ઈંહારક્વા-
થદ્વારા દુષ્ટક્ષતસ્થાન ધૌતકરિલે આરયૂષરસ નિર્ગતહયના
શૂનં ક્ષતસ્થાન સ્ત્રીઘ્રસુકાઈયાજાયં । અસ્થિ ભાગિલે ઈંહાર ક્વાક

કિમ્વાચૂર્ણ સેવન કરિલે વેદના કમિયા જાય एवं लग्नास्ति
रंगोष्णेज्ज ॥

અર્જુન વૃક્ષની છાલ એ હાર્ટીડીઝીઝનું મહોષધ છે માટે હૃદય
પિંડનાં દરેક ભતનાં દરદોમાં વેદોએ એનો ઉપયોગ કરતા રહેવું એના
ઉકાળાના પાણીવડે નહિ રહ્યાતઃ ખરાય પ્રયોગે ધોત્રથી પરં નીક-
ળતું બંધ થાય છે અને ચાંદાનો ભાગ જલદી મુકામ જાય છે. હાડકાં
ભાગી ગયાં હોય તો એની છાલનો ઉકાળો કિંવા ચૂર્ણ સેવન કર-
વાથી વેદના ઝોણી થઇ જાય છે અને ભાગેલાં હાડકાં સંધાઈ
જાય છે.

આ પ્રમાણે આ વૃક્ષમાં અનેક ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, અને
તેથી તેની સત્યાસત્ય ભવિ બદલ નિર્ણય કરવા વિદ્વાન વેદો તર-
ફથી પ્રયાસ થવો પડે છે.

અરિઠા.

સં. અરિષ્ઠક હિં. રીઠા, બં. રિટમાઠ. મ. રિઠા, તૈ. કુકુડ,
ફા. રિંદક, ઇ. eo-ap nut લા. sapindas Trifoliatas.

વિવરણ—અરીઠાનાં વૃક્ષો સર્વત્ર થાય છે, તેમજ તેનાં ફળો
કે જે પણ અરીઠાના નામે ઝાળખાય છે તે રેશમી કપડાં ધોવાના
કામમાં વપરાય છે જેથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ કોષ અને ઉપયોગ—અરીઠામાં ત્રિદોષને દૂર કરવાના,
નષ્ટાર્ણવને નાશુદ કરવાના, ઊરને હરવાના, આધાર્શિથી, હિરણીતૈષ્ય

અને અપરમાર વિગેરેની બેશુદ્ધિ દૂર કરવાના વિગેરે વિવિધ શુભો રહેલા છે, જેથી અનેક દરદો ઉપર તેનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે, તેઓ પૈકી કેટલીએક રીતો નીચે મુજબ છે.

જુદી જુદી જાતનાં ઝેરો ઉપર—સર્પદંશ થવાથી અથવા તો અરીણ, વજનામ, સોમલ, મોરચુથુ કે હરતાલ હોબરીમાં જવાથી ઝેર ચઢેલું હોય તો બે, ત્રણ અરીઠા બેઘને પાંચ તોલા પાણીમાં નાંખી સારી પેઠે ધસવાથી જ્યારે તે પાણીમાં અરીઠાનો કસ આવી ને શીણુ જેવું ધાડું થાય ત્યારે તેમાંથી થોડુંક લઈ આંખમાં આંખનું અને બાકીનું પાછું દેવું જેથી ઉલટી દ્વારા વિષ નિકળી જઈને આરામ થાય છે. બે કદાચ વિપત્તું જોર વધારે હોય અને એકાદ વખત આ પાણી પાવાથી શાયદો ન જણાય તો થોડીવાર રાહ જોઈને ફરીથી પણ પાવું, અને એમ જરૂર જણાય તો ઝેર ઉતરતા સુધીમાં બે, ચાર વખત પણ તેનો ઉપયોગ કરવો.

સાપ, વીંછી કે કાનખજુરો જેવાં પ્રાણીઓના દંશમાં આંખમાં અંબન કરવા ઉપરાંત દંશની જગ્યાએ આ પાણીનાં પોતાં મુકવાનો પણ પ્રયોગ કરવો.

અરીઠાના પાણીના અંબનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં ખળતારા બળે છે જે શાન્ત થવાને માટે આંખોમાં માખણ, કિંવા તાજા ધીનું અંબન કરવું.

વિંછીના વિષ ઉપર—અરીઠાના એક ફળ ઉપરનો મર્ચ એક ઝીણો ધસી ગોળમાં મેળવી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી, અને દર પાંચ પાંચ મીનિટે એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવી વળી એક ફળને થોડા પાણીમાં ધસીને તેનું આંખમાં અંબન કરવું.

દંશ ઉપર પોતું મુકવું, તેમજ જો તેમાં પીવાની ટેવ હોય તો એક ફળના જુકાને ચક્ષમમાં નાંખીને પીવો. જેથી તત્કાળ વિકર દૂર થાય છે.

અનંત વાયુ ઉપર—જીએને પ્રસવ થયા પછી એકાએક વાયુનો કોપ થવાથી માથું જડ થઇ શરવા લાગે છે. આખે આંધારાં આવે છે. દાંત ચોટી જાય છે, બેશુદ્ધિ વધતી જાય છે અને આંચકી કે તાણુની માફક વાયુના ઝટકા આવવા લાગે છે એવા સમયે આંખમાં અરીઠાને પાણી સાથે ધસી તૈયાર કરવામાં આવેલા શીણું અંજન કરવાથી તત્કાળ વાયુનો કોપ દૂર થઇ સાવધતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આધાશીશી ઉપર—થોડાએક પાણી સાથે અરીઠાનું ફળ એકાદ, બે મરીઆંના દાણાને ધસીને તેનાં નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી નાસા વિરેવન થઇ નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી ઝરી જાય છે અને માથાનો દુખાવો તેમજ આધાશીશી નાબુદ થાય છે. આધાશીશીના માટે તો આ દવા અત્યંત અકસીર છે. એમ ધણાખરા વૈજ્ઞાનિક માનવું છે.

હીસ્દીરીયા અને અપરમાર ઉપર—એક ફળનો મર્દ કાઢી ગાયના દુધ કે પાણી સાથે ધસીને નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી તેમજ જો વિશેષ બેશુદ્ધિ હોય તો આંખમાં અંજન પણ કરવાથી બેશુદ્ધ પડેલા દરદી તરતજ સાવધ થાય છે.

નષ્ટાર્તવ ઉપર—અરીઠાનાં ફળોના ખીજમાંથી જે મમજ નીકળે છે તેને વાટી સોગઠી બનાવી સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિયમાં ધારણ કરાવવાથી નષ્ટાર્તવ એટલે માસિક ઋતુ આવવામાં થયેલો અટકાવ

દૂર થાય છે. પ્રસવ થવાના સમયે આ સોગડી ધારણ કરવાથી પ્રસવ થવામાં કોષપણ કારણથી ઊત્પન્ન થયેલો વિલંબ દૂર થઈ તત્કાળ પ્રસવ થાય છે, તેમજ સુવાવડ ગયા પછી દર માસે નિયમિત રીતે આવવો જોઈતો અટકાવ આવવામાં જો વિલંબ થયો હોય તો તેના સમયમાં પણ આ સોગડી ધારણ કરવાથી ગર્ભસ્થાન સતેજ થઈને નિયમિત રીતે અટકાવ આવવા લાગે છે. પ્રસવ થવામાં થતો વિલંબ દૂર કરવાને માટે આવી રીતે સોગડી ધારણ કરવાને બદલે ફળને પાણીમાં ધસવાથી જે સાણુ જેવું શીણુ ઊત્પન્ન થાય છે તેમાં રૂનાં પોતાં બોળાંને થોડા ઉપર મુકવામાં આવે છે અને તેથી પણ તત્કાળ પ્રસવ થાય છે.

કંદે ઉપર—અરીઠાના ફળનો ગર્ભ દર ટાપમે ૧૦ થી ૨૦ મેન જેટલો ખવો એટલે કઠીણ થઈ છાતીમાં સજ્જડ ચોટી ખેડેલો કંદ પાતળો થઈ સહેલાઈથી છુટવા લાગશે. આ ઊપરથી જણાશે કે અરીઠા જો કે ત્રિવિધ કાર્યો માટે વપરાય છે તોપણ દેશી વેદ્યકમાં તેની કોષ ખાસ બનાવટ નહીં કરવામાં આવેલી નથી, માત્ર ઊપર કહ્યા મુજબ આખે આંજવામાં, નાકે સુંઘવામાં કે ઊલટી કરાવવામાં તેનો ઊપયોગ થાય છે. વળી ઊલટી કરાવવાને માટે તેનું જે પાણી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં અરીઠાનો જામ કેટલો આવવો જોઈએ તેનું પણ કંઈ નહીં ધોરણ નથી, પરંતુ સાધારણ રીતે એવો નિયમ છે કે સાઠથી માંડીને એકસો વીસ થઈમાર ગર્ભનો કસ તો પાણીમાં આવેલો જોઈએ.

વેદ્યક શાસ્ત્રમાં તો જો કે તેની ખાસનહીં કરવામાં બનાવટો

આવી નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટોઓને જાણનારા સાધુ, સંતો તેની જે કેટલીએક બનાવટો તૈયાર કરી રાખી ચોખ્ખા પ્રસંગે કામે લગાડે છે તેમાંની થોડીએક નીચે મુજબ છે.

જડુષ નરય—અરીઠાનો મર્બ, નાક છીંકણી, કાયરજ, નવ-સાગર, ઘોળાં મરીઆં, કુકડપાડાનાં અને અધેડાનાં બીજ તથા વાવ-ડીંગ એ બધાં સરખા ભાગે લેષ વાટી ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાંથી થોડું લેષ તેમાં છીપતો ચૂનો સારી પેટે મેળવાને સુધાડતું જેથી સજેખમ, થરદી, આદાશીથી, માથાના દુઃખાવો, હિસ્ટીરિયા, વાઘ કે માથે લોહી ચડી જવાથી આવેલી બેશુદ્ધિ વિગેરે દુર થાય છે.

ભૂત, પ્રેત નાશક અંજન—સુંક, મરીઆં, લીંડીપીપર, સાપની કાંચળીની રાખ, સાયુ, હિંગ્ગોલ, હિંગ, સરસડાનાં બીજ, અનશીલ, રાયણનાં બીજ અને મોરથુથુ એ સરખા ભાગે લેષ લસણ અને તુળસીના રસમાં ખરલ કરી ગોળી બનાવી રાખવી અને તેને અરીઠાને પાણીમાં ચોળી તૈયાર કરેલા શીણમાં ધસી અંજન કરવું, હિસ્ટીરિયા, વાઘ વિગેરેની બેશુદ્ધિ, અનંત વાયુ, વાયુને લીધે ભૂત, પ્રેત કે ડાકણના વળગાડને મળતાં થતાં ચિન્હો વિગેરે શાન્ત થાય છે.

રજઃ પ્રવર્તક સોગડી—દડવી તુમડોનો મર્બ, દિવવારણીના મુળતું ચૂર્ણ, સાટોડોનાં બીજ, મીંઠાળના બીજ અને અરીઠાનો મર્બ એ બધાં સરખા ભાગે લેષ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી સોગડી બનાવી રાખવી. આ સોગડી ધારણ કરવાથી નષ્ટાર્તવ દુર થાય છે.

સ્તન રજ—અરીઠાના વક્ષની છાલ, પાંદડાં તેમજ રૂળનો

મર્જા સરખા બાજે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરીને રાખવું. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે ઊઠાણીને તે પાણીના ઢોરના શરીરે લેપ કરવાથી તેઓના શરીર ઉપર પડેલી જી ખરી જાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યોને આ પાણીથી સ્નાન કરવાનો અભ્યાસ રાખે તો તેઓના શરીર ઉપર થયેલી ખરજ, લુખસ, ઝીણી ફાફલીઓ વિગેરે દૂર થાય છે.

ત્રિદોષ વિષહર વટિકા—અરીઠાનો મર્જા, અંકડાલના મૂળની છાલ, સમુદ્ર રજનાં ખીજ, વિષ્ણુકાન્તા (કાળી ગરણી) નાં ખીજ અને કડવા તુરીયાનાં ખીજ એ બધાં સરખા બાજે લેઈ ચૂર્ણ કરી તુજસીના રસમાં ખરલ કરીને બે, બે વાલની ગોળીઓ વાળવી અને રોગીની શક્તિનો વિચાર કરીને દર વખતે એકથી ચાર ગોળીઓ સુધી લેઈ મરમ પાણી સાથે આપવી, જેથી ઝાડો ઊલટી થઈ કફ, પિત્ત વિગેરે ત્રણે દોષોની શુદ્ધિ થઈ મહા ઊંચ સન્નિવાત પણ દૂર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ઔષધિનો બે સમજીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સર્પ દંશ, હડકવા વિગેરે જંમમ ઝેરો તેમજ સોમલ, અપ્પીણ, વછનાગ વિગેરે સ્વાવર વિષોનો વિહાર પણ નાશ પુક થાય છે.

એખરો.

સં. કાઠિલાક, ધનુમંધા. હિં. કુલિયા કંટા, તાલમખાના. મ. વિખરા, તાલમખાના. બં. કુલે ખાડા, કુલે કાંટા. ગુ. એખરો, તાલમખાતુ. લા. Hygrophiba spinosa.

વિવરણ—એખરાના છોડવાઓ ધણું કરીને જ્યાં આમળ વર્ષાદિ પાણી બરાદ રહેતું હોય એવા ખાડા ખાખોઓમાં

અને નદી, નાળાના સ્થિર પાણીના કિનારે ઉમતા હોઈ તે બેથી પાંચ શીટ ઉંચા વધે છે, અને તેઓ ન્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ ધણા ભાગે જથાખંધજ હોય છે. એની ડાંડીઓ અને સાખાઓને શેરડીની માફક ગાંઠો હોય છે. પાંદડાં બેથી સાત ઈંચ લાંબા અને ગાંથી દોઢ ઈંચ પહોળાં હોઈ તેની ખન્ને સપાટીઓ ઉપર વાળની રૂંઝાણ આવેલી હોય છે. આ પાંદડાં ચેકી બે પાન સહુથો લાંબાં હોય છે અને બીજાં તેથી ન્હાંનાં અને નજીક, નજીક આવેલાં હોય છે જેથી પાનનો ગુચ્છો. ડાંડી કે સાખાની ગાંઠ ઉપર આવેલો હોય તેમ દેખાય છે એનાં ફુલની દડી પણ એ પાંદડાંની અંદરજ આવેલી હોઈ દરેક દડીમાં પાસે પાસે ધણાં ફુલો આવેલાં હોઈ તેમાં એકથી દોઢ ઈંચ લાંબા જુરાસ લેતા પીળા રંગના કાંટા હોય છે. આ કાંટાઓ અને ફુલોની દડીઓ પણ ગાંઠો ઉપરજ આવે છે તેથી એને ગાંઠે ગાંઠે દડી અગર ફુલી જેવું દેખાય છે. ફુલો શીકા આસમાની કે જાંબુડા રંગનાં હોઈ તેઓ શિયાળાની મોસમમાં આવે છે, અને પછી તેમાંથી ડાંગરના દાણા જેવાં ફુલો ઉપજ્જી થઈ તેમાં ચપટાં, કળાશ લેતા જુરા રંગનાં પરંતુ અંદરથી સફેદ બારીક બીયાં તૈયાર થાય છે. એ બીયાંને થોડીએક વાર મહોડામાં રાખવાથી ચીકણા લાગે છે અને પાણીમાં નાંખવાથી જળની સપાટી ઉપર ગુંદર જેવો ચીકણો લુવાળ પસરે છે.

ગુણુ દોષ—એખરો મધુર, શીતળ, રૂચિકરક, બળકારક, બારે, વીર્મવર્ધક, ખાટો, ઠડવો, ચીકણો, ચીકણો તથા આમ વાયુનો કાંડો, તૃષારોગ, પથરી, પત્ત, પ્રમેહ, સોળ, આમ રક્ત, અને પિત્ત પાંકુ વિગેરેને મટાડનારો છે એવું પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રેતાઓ

જણાવે છે, અને તેથી એવાં દરદો ઉપર વૈધ લોકો તેના સંવાદો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ તેમાં ખાસ ગુણો કીયા રહેલા છે તે બદલ આધુનિક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે.

આ ઔષધિમાં મુનરચક ગુણ ધણા ઉત્તમ પ્રકારે રહેલો છે, અને તેથી તેનાં મુળાંઆનો ઉકાળો કરોને આપવાથી જળોદરના દરદમાં અકસીર ફાયદો બતાવે છે. એક દરદીને છ દિવસ સુધી આ ઉકાળો દર બે, બે કલાકે આપવામાં આવ્યો તો તેને પ્રથમ ચોવીશ કલાક માં થઇને ૪૦ થી ૮૦ રૂ. બાર જેટલો પેશાબ આવતો હતો તેને બદલે ૪૫૦ તોલા એટલે દસ, બાર શેર પેશાબ આવવા લાગ્યો અને એ રીતે પેટમાં સંચય થયેલું પાણી નીકળી જઈને દરદી રોગ મુક્ત થયો.

એનો ઉકાળો તદ્યાર કરવાની રીત એવી છે કે અઢી તોલા મુળાંઆ લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરીને ૫૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં બ્યારે ૩૬ રૂ. બાર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું અને પછી તેમાંથી દર બેકલાકે અઢીથી ચાર તોલા જેટલું આપવું.

મદાસના ડોક્ટર ફિર્કપાટ્રિક અને મુંબાઇ છલાકાના ફોરેસ્ટ ડોક્ટર ગિબસન જણાવે છે કે:-અશક્ત, નિરક્ત અને અતિ દુર્લભ જળોદરના રોગીઓ ઉપર આ વનસ્પતિનો કવાથ વાપરીને ઉત્તમ સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે, બીજા મુત્રલ ઔષધિઓની સાથે એખરાનાં મુળાંઆ મિશ્રણ કરીને વાપરવાથી પણ એક અઠરાડી-આની અંદર પેશાબ ત્રણ ચાર ગણો આવવા લાગે છે અને જળો-દર તેનજ ચામડીનો સોજો દૂર થઈ દરદીને આરામ થાય છે,

“ ટ્રેટરીયા મેડિકા આફ ઈન્ડિયા ” નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:-

The root is demulcent and diuretic, and given in dropsy, gonorrhoea, hepatic obstruction, Rheumatism, and in urinary affections.

તાલમખાનાનાં મૂળીઆં સ્લિગ્ન અને મૂત્રક છે, અને તે જ. જોદર, પ્રમેહ, યકૃત્ વિકૃતિ, સંધિવા અને મૂત્રકૃચ્છમાં આપવામાં આવે છે.

ડૉક્ટર વૉરિંગ, એન્સલી વિગેરે જણાવે છે કે:—એના આખા છોડવાને આળી રાખ કરી તે રાખને કપડે ચાળી લેઈને પગી સુંદર શીશીમાં ભરી રાખવી અને જોદર વિગેરે દરદોમાં ક્વાથ કરવાને માટે તાજાં મૂળીઆં ન મળી શકે તો આ ભરમ એક ચમચા પુર ભેઈને દશ તોલા પાણીમાં નાંખી સારી પેઠે હલાવીને પગી તે પાણી દર વખતે એક અઘોળ પવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ચાર વખત આપવાથી પણ ઊત્તમ ફાયદો થાય છે.

મહેરખાન નાડકુર્ચી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The root is a cooling bitter tonic and a reputed diuretic and demulcent, employed in The form of decoction (1 ounce in one pint of water boiled for ten minutes) in rheumatism, in diseases of the genito urinary tract and in dropsical affections. The leaves and seeds are also regarded as demulcent and diuretic, useful in jaundice and anasarca. The ashes of the

plant are also used as a diuretic in dropsy. The following preparation is highly recommended by Dr. Kuny Lal Day:—

Take of freshly dried *Asteracantha* leaves, 2 ounces; distilled water 16 ounces; Macerate for three days; press and strain, of this the dose is from one to three table spoonfuls in water thrice daily.

એનાં મૂળીઆં શીતળ, કટુ પાષ્ટિક અને મૂત્રલ તથા સ્નિગ્ધ તરીકે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ઊકાળાના સ્વરૂપમાં એટલે એક અધોળ મળીઆને ૫૦ તોલા પાણી સાથે દશ મિનિટ ઊકાળીને પછી નીચે ઊતારી મળી લેઇને સંધિવા, મૂત્રમાર્ગ અને જનનેન્દ્રિયનાં દરદો અને જળોદરમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ પણ સ્નિગ્ધ અને મૂત્રલ મનાય છે અને તે પણ કમળો, તથા સોજા સાથેના જળોદરમાં ઉપયોગી છે. વળી આખા છોડવાની રાખ પણ મૂત્રલ તરીકે જળોદરમાં વપરાય છે. ડોક્ટર કન્દૈયાલાલ કે તેની બીજ બધી બનાવટો કરતાં નીચેની બનાવટની મજબુત રીતે બલામણુ કરે છે.

એખરાનાં તાજાં સુકવેલાં પાંદડાં પાંચ રા. ભાર લેઇ ૪૦ તોલા હીસ્ટીલડ વૉટર એટલે પીવાના દારૂની માફક ગાળી કાઢેલા વરાળ જળ સાથે ત્રણ દિવસ સુધી બીંબવી રાખી પછી સારી પેટે ચોળી, મસળી, દાખીને મળી લેવું અને પછી દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે આ પ્રવાહી એકથી ત્રણ મોટા ચમચા ભરીને આપવું.

આધુનિક શોધકો ઉપર મુજબ આ ચોષપિતો જે, જે દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવાનો સાનુભવિક અભિપ્રાય આપે છે, તેને મળતો ન પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ ઉપયોગ કરેલો જણાય છે.

ચક્રદત્ત જણાવે છે કે:—“જોષનુવ્ કોકિલાક્ષસ્વ મસ્મ જૂષેન વાડમવા” એખરાની રાખ ગૌમૂત કિંવા પ્રાણી સાથે આપવાથી સોજાને દૂર કરે છે.

વાગ્મટ જણાવે છે કે:—

કોકિલાક્ષકનિર્યૂહઃ પ્રીતસ્તચ્છાક મોજિના ।

કૃપાભ્યાસ ઇવ ક્રોધં વાતરક્તં નિયચ્છતિ ॥

વાલમખાનના છોડવાનો રસ કાઢીને પીવે અને તે પીવાથી અને તેનાં પાંદડાંનું શાક ખાધને રહેવાથી જેવી રીતે કૃપા રાખવાની ટેવ ક્રોધને જીતે છે તેવીજ રીતે પતનું દરદ દૂર થાય છે. (પાંદડાંને શીમાં જરાથી વધારીને લાજી બનાવવી અને તેમાં થોડો એક ગરમ મસાલો નાંખવો, તેલ, મરચું, ખટાશ વિગેરે ખાવાં નહિ)

અંબરેન જણાવે છે કે:—એનાં મૂળ અને સાકર સરખા બાજે લેઈ મહોટામાં ચાવતાં જે રસ જીતપન્ન થાય તેને કાનમાં રહેવાથી પ્રસવ સમયે પીડાતી સ્ત્રીને તદ્દાજ પ્રસવ થાય છે.

હારીત કહે છે કે:—એનાં મૂળીઆને જિકાળો કરીને પીવાથી અથવાતો મૂળીઆને માથામાં બાંધવાથી ધણા દિવસથી બિડી ગયેલી સ્ત્રી પાછી આવે છે.

ચરક જણાવે છે કે:—ગોખર, એખરા અને એરંડાનાં મૂળ દુધમાં ધસીને પીવાથી મૂતક્રમ્હ, મૂત્રધાત તથા પથરી દૂર થાય છે.

મુશ્મલ તથા ખીજ સદૈવો જણાવે છે કે:—તાલમખાનાનાં ખીજ, કોયખીજ, ગેખરું, બળખીજ, કાળી મુસળી, સતાવરી, સા-લમામશી, ચોપચોની, બદામ, ચારોળી, પીસતાં, ખસખસ, એલચી, કેસર, લાવંચ, બચરણ, બવંચિ, તજ અને ગંગોતું સત્ત્વ એઓતું ચૂર્ણ કરી દરગજ સવાર, સાંજ ગા તોલા જેટલું લેષ ધી અને સાકરમાં મેળવી ચાટી જઈ ઉપર તરવતું દાહેલું ગાયતું દુધ પીવાથી ધાતુપ્રદ થાય છે.

કપાસ.

અ. હાપ્પી. હિં. કપાસ, રૂઝ, વિનોલા. મ. કાપસી, કર-પૂસ. ગુ. કપાસ. અ. કપાસ. લા. *Gossypium Indicum*. ઇ. Indian cotton plant.

વિવરણ—કપાસના રૂમાંથી સુતરાઉ કપડાં ચતાં હોવાથી હિંદના દરેક ભાગમાં તેનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ—કપાસ મધુર, શીતળ, ધાતુને વધારનાર, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર, તથા, દાહ, ક્ષાન્તિ, શ્રમ અને મુશ્કેલી દૂરનાર તથા હૃદયને મજબૂત કરનાર છે એમ પ્રાચીન આચાર્યોએ કહેલું છે, પરંતુ આજસાલના રોષકોને એ ઉપરાંત તેમાં જે ગુણો આલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

“ઇન્ડીઅન ક્રોસ એન્ડ પ્લન્ટ” નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં કપાસનાં ખીજ

એ ઇન્ટરમીટન્ટ શીવર (એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે મુઁતી તાવો) ના નામે લોકપ્રિય ઇલાજ છે અને તે અત્યંત ફેલ બરી રીતે વાપરવામાં આવે છે. એક શેર બીયાં દેહ દશ શેર પાણી સાથે બીકાળવામાં આવે છે અને જ્યારે બજેગ પાણી બાકી રહે છે ત્યારે બિતારી માળી લેઇ તેમાંથી એક મોટો ચમચો બરીને ટાઢ આવવાના સમયથી એકાદ, બે કલાક પહેલાં આપવામાં આવે છે.

એનાં મુળીઆમાં રૂતુપાદક ગુણુ રહેલો છે અને તેથી દષ્ટાર્તવ તેમજ ઠંડીને લીધે બંધ પડેલા માસિક રૂતુ ધર્મમાં ઉપશોગી છે. પ્રસવ સમયની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તેને આપવાને વેણુ આવવાની ક્રિયાને સહાય કરી જલદી પ્રસવ કરાવે છે. આ કામ માટે તે “ અરગટ ” નામની ઇમેજી દવા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. કેમકે તે જો વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે તેપણુ અરગટ માફક પાછળથી કંઈ પણ અનિષ્ટ ઉપદ્રવ થવાની ધાતી રહેતી નથી.

દષ્ટાર્તવ અને માસિક રૂતુ ધર્મ બંધ થયો હોય તેના માટે એનાં મુળીઆની છાલ દશ રૂ. લાર લેઇને એકગો તોલા પાણી સાથે બીકાળતાં જ્યારે પચ્યાસ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારી મળી લેવું અને રૂતુ ધર્મ આવવાના સમયમાં દર વીસ કે ત્રીસ, ચીસ મિનિટ પાંચ પાંચ તોલા જેટલું પાવું.

“ મેરેરિઆ મેડિકા આફ્રેન્ડિઆ ” ના કર્તા ડૉક્ટર આર. એન. ખેરી જણાવે છે કે:—

Decoction of the root bark is used as abortifacient, emmenagogue and oxytocic, it increases

labour pains during delivery, and is given amenorrhoea, dysmenorrhoea, uterile haemorrhages.

એનાં મુળીઆંતી હાલનો ઊકળો ગર્ભસ્થાવ અને ફેવ વધારવાની અસર સારું વપરાય છે, પ્રસવના સમયમાં આપવાથી વેલુ આવવાની કિયામાં તે વધારો કરે છે અને તેથી નટાર્તવ, કષ્ટાર્તવ ગર્ભાશયમાં લેહી પાવું વિગેરે દરદોમાં આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે કપાસનાં મુળીઆંમાં “અર્બટ” નામની વિદેશી દવાના જેવા મુલ્લા રહેલા છે અને વળી વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો પણ કંઈ માડી અસર થવાનો ભય નથી, શાંટે પૈસા ખર્ચી અર્બટ વહેરવા કરતાં મફત મળતી આ ઔષધિનો ઉપયોગ દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવો એ વિશેષ હિતાવહ છે.

આ સિવાય વળી સ્ત્રીઓનું શ્વેત પ્રદર અને પુરુષોના પ્રમેહના દરદમાં પણ આ ઔષધી સારો ફાયદો કરે છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—નરના કપાસનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, ભોંયકાંસડીનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, તથા કોડીનાં પાંદડાનો રસ એક શેર, તથા પાંચ તોલા પાપાણુબેદ, અઢી તોલા રૂબી મરતઢી એક તોલો મળે સત્ત, નામકેસર ૦૫ તોલો, તેમજ અઢી તોલા માયાનું ચૂર્ણ લેઈ એ બધાને બશેર પાણીમાં નાંખી એક રાતવાસો રહેવા દેઈ સારી પેડે ચોળી મસળીને માગી લેવું અને પછી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વખત દરદ ટાકમે પાંચ તોલા જેટલું લેઈ સાકર નાંખીને પીવું, જેથી સાત દિવસમાં પ્રદર અને પ્રમેહનું જીવું હડીલું દરદ નાશ પામી શકે છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે બોરાકમાં માત્ર સાદીચોખાનો

મીઠામોળા ભાત, અને મગનું ઝોસામણ એ બે સિવાય બીજું કંઈ પણ લેવું નહિ.

સારા પાકેલા કપાસીમાં એટલે કપાસનાં બીજ લેઈ તેને ગરમ પાણીમાં બાફવાં અને એ કપાસનાં બીજ જેટલાંજ એરંડાનાં બીજ લેઈ તેને જરા શેકી તેનાં ફોતરાં ઉતારી નાંખવાં અને એ બન્ને જાતનાં બીજને ખાંડણીથી ખાંડવાં, પછી એક માટલામાં અર્ધસુધી પાણી ભરી ઉકાળતાં સારી પેઠે ગરમ થાય ત્યારે તેમાં કપાસ અને એરંડાનાં બીજને ખાંડીને કરેલું મીઠાણુ નાંખવું જેથી પાણીની સપાટી ઉપર તેલ તરી આવશે, જે રૂના પુમડા વડે લેઈ લેઈ બીજા વાસણમાં નીચોવી લેવું અને તેને બે, ચાર દિવસ સૂર્યના તાપે રાખવું જેથી તેમાંથી પાણીનો અંશ ઉડી જશે અને કોપરેલ કે ક્ષી જેવું સ્વચ્છ તેલ રહેશે. આ તેલ બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં ગથી એક તોલા જેટલું લેઈ પતાસાના બુકા સાથે આપવાથી પેટમાંના સડેલા મળને બહાર કાઢી બાળકના ભાર રહેવાના દરદને દૂર કરે છે.

કાસુંદરો.

સં. કાસમર્દ, કાસારિ, હિં. કસોંદી, બં. કાલકાસુન્દા, અ. કાસવિંદા, લા. *Cassia Sophora*, C. O-ccidentalis.

લિપરણુ—કાસુંદરાનાં ઝાડવાં ચોમાસે ધણું ઊગી આવે છે અને કેટલીએક ભેજવાળી જગ્યામાં તે બારે માસ પણ હોય છે. હિંદના દરેક ભાગમાં તેની ઊત્પત્તિ થતી હોવાથી આ વનસ્પતિ

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તેની વિશેષ ઓળખાણ આપવાની અગત્ય નથી.

ગુણુદોષ—આ વનસ્પતિની કાસુંદરી, કાસુંદરી, કાળી કાસુંદરી વિગેરે એ ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે બધીમાં ધણું કરીને એક સરખા ગુણોજ રહેલા છે, પ્રાચીન નિઘંટકારોના મત પ્રમાણે તેા તેમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ દુર કરવાના અર્શ અને વિષને હરવાના, અમને પાચન કરવાના તથા કંઠને શોષવાનાજ ગુણો રહેલા હોય એમ સમજાય છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખધિ અનુભવ સેનારા દેશી, વિદેશી વિદ્વાનોને એ ઉપરાંત તેમાં ખીજ પણુ જે, જે જીતમ ગુણો અનુભવવામાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વૃશ્ચિક વિષહર જાદુઘ કુંક-ચક્રદત જણાવે છે કે:—

યઃ કાસમર્દ મૂલં વદને પ્રક્ષિપ્ય કર્ણે ફુત્તકારમ્ ।

મનુજો દધાનિ શીઘ્રં જયતિવિષં વૃશ્ચિકાનાંસઃ ॥

કાસુંદરાનું મૂળ મહોડામાં ચાવીને પછી જેને વીંછી કરડયો હોય તેના કાનમાં વારંવાર કુંકો મારવાથી તત્કાળ વિષ વેદના શાન્ત થાય છે.

આયુર્વેદીય કાફી—કાસુંદરાના ખીજ શેકીને ખાંડી જડી બૂટી કરવી. આ બૂટીને કાંશીના બદસે જીતમ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે, અને વળી ધણા દિવસ સેવન રાખવાથી પણ કાંશીની માથક કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં ખાંસી, દમ, પ્રમેહ, ખસ, દાદર, ખરબચાં વિગેરે દરદો ઉપર જીતમ અસર કરે છે, તેમજ પા-અનશક્તિને વધારે છે.

ફેશનની શીશીઆરીમાં ફસાઈ વિદેશી કૌશી પીવાના હંદમાં પડેલાં મનુષ્યોમાં કૌશીનાં માઠાં પરીણામની ખાત્રી થવા છતાં પણ નો તેના વ્યસનથી મુક્ત થવાનું બળ ન હોય તો ઉવટે આ કૌશીનું સેવન કરવાની સલાહ આપીએ છીએ. પરંતુ આયુષ્ય અને આરોગ્યનું સત્યાનાથ વાળનારી એ કૌશીનો તો એકદમ ત્યાગજ કરશે એવી આશા છે.

The bark, leaves and seeds are cathartic in action, They are useful in cough and whooping cough; the dose of the leaves is ૬૦ grains, the root or powdered seeds is viewed as a specific for ring worm, also for dhobie itch; it is given internally as an expectorant for coughs, given with black pepper the root is a remedy for snakebite, Bark in infusion or the powdered seeds with honey are given in diabetes the ointment of the bruised seeds, leaves and sulphur or the root bark ground into a paste with honey is an application for ring worm and psoriasis.

એનાં મુળીઆની ઊલ, પાંદડાં અને ખીજ એ બધાં રસક મુલ્ય ધરાવે છે અને તેઓ કફ અને જિઝાડીઆની ચેપી જિધરસમાં ઉપયોગી છે. પાંદડાંનું ચૂર્ણ આપવાનું માપ અર્ધાં તોલાનું છે. એનાં મુળીઆં અથવા તો ખીયાંના ચૂર્ણમાં દાદર અને ખસને નાખુદ

કરવાનો ખાસ મુશ્કેલી જોવામાં આવ્યો છે. વળી તે કરને બહાર કાઢવા સારું પણ આપવામાં આવે છે. એનાં મુળીઆને કાળાં મરીઆં સાથે આપવાં એ સર્પદંશનો છલાળ છે. મુળીઆની છાલનો ચાહો અથવા તો ખીયાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને મધુમેહમાં આપવામાં આવે છે. એનાં બીજ, પાંદડાં અને મુળીઆની છાલને પાંડીને કરેલું ચૂર્ણ, અને મધક સમ ભાગે લેઈ મધમાં મેળવીને દાદર, ખસ અને વાંસામાં થયેલાં ખરબચડાં ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને તેથી રામ-બાણુ હાયદો થાય છે, કેમકે તેમાં કાઇસોફીનિક એસિક રહેલો છે. આ ઉપરાંત વળી તેમાં મેગ્નેશીયમ, સલ્ફેટ, અને કેલ્શિયમ ફોસ્ફેટ તથા કેલ્શીયમ સલ્ફેટ આયર્ષ વિગેરે તત્ત્વો પણ રહેલાં છે અને તેથીજ ખાંસી, પ્રમેહ વિગેરે દરદીને દુર કરવાની તથા રેચક શક્તિ ધરાવે છે.

રસકપુરનું શોધન—રસકપુરને એક મહીના સુધી કાસુંદરાના રસમાં ખરબ કરવાથી ઊત્તમ રીતે શુદ્ધ થાય છે. એ રસકપુર દરદીને સવારે તથા સાંજે એક, એક ચોખાપુર લેઇને દહીંમાં મેળવીને દરદીને બે દિવસ ખવડાવવું, અને ત્યારબાદ બે દિવસ સુધી તેનું સેવન બંધ કરવું, બે દિવસ બંધ કર્યા બાદ ફરીથી પાણું બે દિવસ ખવડાવવું અને પાણું બે દિવસ બંધ કરવું. એ પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરવાથી ચોદ દિવસમાં ઉપદંશ એટલે રંડીબાજીથી થયેલી ગરમી નાશુદ થાય છે અને મહોડું આવતું નથી.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે આહારમાં માત્ર ઘઉંની રોટલી, ખાત, દુધ અને ઘી એટલીજ ચીજો ખાની. મીઠું, મરચું, ખટાસ, તેલ, ગ્રાણ વિગેરે ચીજો બિલકુલ વાપરવી નહિ.

પ્રવાલ ભસ્મ—પાંચ તોલા પરવાળાં લેધને તેઓને ઠાસું-
દરાનાં પાંદડાંના એક શેર રસ સાથે ખરલ કરી સુકાર્ધ નવ ત્યારે
ખરાવણાંના સંપુટમાં બાંધ કરી ગજપુટની અગ્નિમાં ટુંકવાથી બિત્તમ
પ્રકારની સફેદ ભસ્મ થાય છે, જે બાળકોની લીંટાંટીઆની ખરાબ
ખાંસીમાં ના થી એક રતી જેટલી દર દાહમે આપવાથી અકસીર
શાયદો ખતાવે છે.

કેસરી ચંપો.

સં. ચંપક, હેમપુષ્પ, અમરાતિથિ, હિં. ચંપા, બં. ચાંપા,
અ. સોન ચાંપા, પિંવળાચાંપા, ગુ. પીળો ચંપો, રાય ચંપો. કેસરી
ચંપો, લા. *Michelia Champaca*.

વિવરણ—કેસરી ચંપાનાં ઝાડ મોટાં થતાં હોઇ એનાં પાંદડાં
રામકળીના જેવાં હોય છે. ફુલો અત્યંત સુગંધિયુક્ત અને પીળા
રંગનાં હોય છે જેથીજ તેને પીળા કિવા કેસરી ચંપાના નામથી
ઓળખવામાં આવે છે. નેપાળ, બંગાળા, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં
એનાં વૃક્ષો કુદરતી રીતેજ બિત્તમ થાય છે, અને ખીજા દેશોમાં
એનાં ફુલોના માટે બગીચાઓમાં ઉછેરવામાં આવે છે જેથી સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેા ચંપાને
કડવો, તીખો, તુરો, મધુર, શીતળ તથા ત્રિષ, કૃમિ, મુત્રકૃચ્છ, ક્ષર,
વાયુ, કોષ અને રક્તપિત્તને દુર કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, પરંતુ
જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ શોષખોળ કરનારોઓને તેમાં જે, જે ગુણ
આલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

મદ્રાસના ડોક્ટર ખાન બહાદુર મુહમ્મદ સેરીફ જણાવે છે કે:-

ચંપાનાં ફુલ કિત્તેજક, તાજુ તથા આંચકીને દુર કરનાર, પ્રુષ્ઠ-
દાયક, અગ્નિદીપક તથા વાયુનાશક છે, અને તેની છાલમાં જ્વર
નાશ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, જેથી જુદી જુદી જાતના તાવોમાં
તેનો ઉપયોગ રાખવાજી નીચડે છે.

એનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે ચંપાની છાલ અઢી
તોલા લેઈને તેને એક સો તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે
પચ્યાસ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેવું. તાવ આ-
વવાના વખત પહેલાં શરૂ કરીને દર બે, બે કલાકે પાંચથી સાત
તોલા જેટલું પાવું.

“ ઇન્ડિઅન પ્લેન્ટસ એન્ડ ટ્રુસ ” ના કર્તા જણાવે છે કે:-

The bark is bitter and aromatic and regard-
ed as antiperiodic in doses of 10 to 30 grains
or as decoction in two to three ounce doses.

એની છાલ કડવી અને ખુશબોદાર છે, અને તે ચૂર્ણના રૂપમાં
દસથી ત્રીસ ધર્મિસારના પ્રમાણમાં અથવા તો ઊકાળાના જળ તરીકે
પાંચથી સાડાસાત તોલાના પ્રમાણમાં આપવાથી તાવને દુર કરનાર
ખનાએલી છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે ચંપાની છાલ જુદી જુદી જાતના
રાહીઆ તાવોમાં ઘણો ઉત્તમ ફાયદો બતાવે છે. અને તે માત્ર
નવિન જ્વરમાંજ નહિ પરંતુ જીર્ણ જ્વર અને તેના લીધે ઉત્પન્ન
અચેલાં પાંડુ, કમળો, બરોળ વિગેરે દરદોમાં પણ અકસીર ફાયદો

કરતી હોવાથી અંગાળા તરફના વૈદ્યો તેની વિવિધ બનાવટો વાપરજી
જાગ્યા છે, એ બનાવટો પૈકી એકાદ, બેની રચના એવી છે કે:-

गुडुच्यतिविषा शुण्ठो भूनिम्बं यवतिक्तकम् ।

मुस्तं कणा यवक्षारः कासीसं भ्रमरातिथिः ॥

एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।

यकृत् प्लीह पाण्डुरोग मग्निमान्द्यमरोचकम् ॥

ज्वरमष्टत्रિं हन्ति साध्यासाध्य मथापि वा ।

नानાદોષોદ્ભવશ્ચૈવ વારીદોષ ભવં તથા ॥

વિરુદ્ધ મૈષજભવં જ્વરમાશુવ્યપોહતિ ।

મળો, અતિવિખની કળી, મુંડ, ચરીયાતુ, કાલમેધ, નામરમેધ,
લીંડીપીંપર, જવખાર, હીરાકશી અને ચંપાની ઝાલ એ બધાં સરખા
જાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંજે
ત્રીશથી સાઠ ધજાબાર જેટલું લેઈ પાણી સાથે પીવાથી લીવરને
વધારો, બરોળનો વધારો, પાંડુરોગ, જડરાગ્નિની મંદતા અને અરુચિ
સાથેના આઠે જાતના તાવો દુર થાય છે.

કાલમેધ નામની વનસ્પતિ અંગાળામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય
છે અને કિનાઈનના બદલે હરમતુ ઔષધ તરીકે ત્યાં આમળ તેનો
વિશેષ ઉપયોગ થતો હોવાથી દરેક મનુષ્ય ઓળખે છે, પરંતુ આ
દેશમાં એ વનસ્પતિ થતી નથી, જેથી જરૂર હોય તેણે કલકતાના
ગાંધીઓ પાસેથી મંગાવી લેવી, અથવા તો તેના બદલે દેશી લીંદુ
ચરીયાતુ, કડુ, પટોળ મૂળ કે કિનાઈન વાપરવું.

સમગન્ધક લોહાન્ન હરિતાલં સર્માંશિકમ્ ।
 રસાર્દમમિતં હેમ સર્વસ્વલોદરેક્ષિપેત્ ॥
 કૃષ્ણ ધુસ્તૂર પયસા મુનિપુષ્પ રસેનચ ।
 યાવયિત્વા વટી કાર્ય્યા દ્વિગુઞ્જાફલમાનતઃ ॥
 ચમ્પકદ્રવ યોગેન સેવિતોઽયં રસેશ્વરઃ ।
 ચાતુર્થકાદોન્નિસ્વિલાન્નિહન્યાદ્વિષમજ્વરાન્ ॥

શુદ્ધ ગંધક, લોહ ભસ્મ, અબ્ધક ભસ્મ, હરિતાલ અને પારો
 એ દરેક એક, એક ભાગ અને સોનાના વરખ કે ભસ્મ ૧૧ ભાગ
 લેઈ ખરલમાં નાંખી ચૂર્ણ કરી કાળા ધંતુરાની અને અમથીઆના
 રસ સાથે ધુટી બે, બે રતીભારની ગોળીઓ કરવી.

આ ગોળીઓ ચંપાના રસ કે બિકાળા સાથે તાવ આવવાના
 સમય પહેલાં એટલે શરીરમાં તાવ ન હોય તે વખતે લેવાથી એકાં-
 તરીઆ, ચોથીઆ, રોગઆ વિગેરે સર્વે વિષમ જ્વરોને નાશુદ્ધ
 કરે છે.

ચંપામાં જેવી રીતે જ્વરજ્વ ગુણ રહેલો છે તેવીજ રીતે ધાતુ
 પુષ્ટ કરવાનો, ધન્ત્રિઓને બળ આપવાનો અને કામોત્તેજક ગુણ
 પણ રહેલો છે અને તેથી એ કાર્ય માટે પણ તેની વિવિધ બના-
 વટો વપરાય છે, જેમાંની એક બનાવટ એવી છે કે:—

કેસરી ચંપાનાં એકવીસ કુલો લેઈને સાધારણ ગરમ પાણીમાં
 ઝેણી કાઢીને બારીક વાટી પછી તેને માથના બશેર દુધમાં નાં-

ખીને સારો સ્વાદાર માવો બનાવવો અને તે માવામાં કૌચખીજ, બદામ, ચારોળી, કાજુ, ઘોળી દ્રાક્ષ, પીસ્તાં એ દરેક બે, બે તોલા તથા તમાલ પત્ર, લીંડી પીપર, ચણકમાખ, જવંત્રી, એત્રચી, માલવી ગોખર, રૂમી મસ્તકી અને લવિંગ એ દરેક એક, એક રા. બાર લેઇને ઠરેલું ચૂર્ણ બિમેરવું. આ પ્રમાણે દાર્શ કર્યા પછી એંથી રા. બાર સાકર લેઇને તેની ચાસણી બનાવવી, અને તે ચાસણી સહેજસાજ કાચી હોય તે વખતે તેમાં ઉપર મુજબ ચૂર્ણો બિમેરી તૈયાર રાખેલો માવો, પાંચ તોલા ધી અને એક રા. બાર અરીણું ચૂર્ણ બિમેરીને સારી પેઠે છુટવું. ન્યારે પાક બરાબર તૈયાર થાય ત્યારે નીચે જિતારી તેમાં ૧૦ તોલો કરતુરી, આઠ રતીમાર બીમ-સેની કપુર, અડધા તોલો કેસર અને પાંચ તોલા પંજખી સાલમનું ચૂર્ણ બિમેરી ૧૦ તોલાના પ્રમાણની ગોળાઓ વાળવી.

દરરોજ સવારમાં તથા સાંજે આ ગોળાઓમાંથી પ્રકૃતિને માફક આવે તેટલી ખાવી, અને તેના ઉપર તરતનું દોહલું ગાયનું દુધ પીવું જેથી ધણી ઝડપથી રતિ શક્તિમાં વધારો થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે, અને વળી એવું બળ વધે છે કે મમે તેટલો પરીશ્રમ કરવામાં આવે તો પણ થાક લાગતો નથી.

આ ઉપરાંત તેમાં રહેલા ખીજ પણ કેટલાએક ગુણો સમર્થિ-વિવેચન કરતાં નાડકણી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The bark of the root in infusion, is an emmenagogue, also purgative, the bark is said to be an excellent substitute for gusacum. The

juice of the leaves acts as a vermifuge. It is given with honey to relieve colic. The young leaves contused and macerated in water and instilled into the eyes are said to relieve the vision, and the oil of the seeds rubbed over the abdomen relieves flatulence.

એનાં મૂળીઆંની છાલની ચાહા બનાવીને આપવાથી રૂઠુ સાર લાવવાની તેમજ રેચક અસર થાય છે. વળી તે છાલ ગોયાકમ નામની વિદેશી દવાની બરોબરી કરી શકે છે અને તેથી સંધિવા, માંડીઓ વા, ધિગેરે જે, જે દરદોમાં ગોયાકમ વપરાય છે તે, તે દરદોમાં એનો પણ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. પાંદડાંનો રસ કૃષ્ણ મારવાની અસર કરે છે અને વળી તે મધ સાથે મેળવીને આપવાથી પેટમાં આરતી ચુક કે ચળને નાશુદ કરે છે. એનાં કુણાં પાંદડાંને ખાંડી પાણીથી બીજરી રસ કાઢી એ રસનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી હાયા દુર થાય છે. ખીયાનું તેલ કાઢીને પેટ ઉપર ધસવાથી તેમાં ભરાએલા વાયુને દુર કરે છે.

ચંપાની ધણી બનો થાય છે, તેમાં એક ધોળા કુલની દુધ-વાળી બત થાય છે કે જે ધોળા કિંવા ખડ ચંપાના નામથી ઓળખાય છે તેની શીંગા સર્પદંશ ઉપર મહોષધ મનાય છે. ચંપા ઉપર શીંગો કવચિતજ આવે છે અને તેથી બપારે આવી શીંગા હાથમાં આવે ત્યારે તેને દુધમાં ઝીકાળીને રાખી મઠવાથી ધણી દિવસો સુધી બગડ્યા સિવાય રહી શકે છે. આ શીંગને પાણી સાથે ધસીને પાવાથી સર્પદંશનું વિષ તત્કાળ નાશુદ થાય છે એમ કહેવાય છે.

આ ચંચાની છાલ પણ ત્રિપ્લર અને રેચક છે અને તેથી તે છાલ તથા ખીલીની છાલ સરખા બાગે સેષને એકત્ર ખાંડી રસ કાઢી દશથી વીસ તોલા જેટલો પાવાથી પણ સર્પનું ઝેર દૂર થાય છે.

આ સિવાય તેમાં ખીજ ને, ને ગુણો રહેલા છે તે સમવિ રવેચન કરતાં હાલના શોધકો જણાવે છે કે:—

The bark is recommended as a cure for gonorrhoea. Internally the bark is given with cocoanut, ghee, and rice as a remedy for diarrhoea, The flounder heads are eaten with the leaves in ague, The milky juice in minute doses, acts as an effectual purgative, The dose is as much as a grain of parched rice will absorb, the grain being administered as a pill, Externally the juice with sandal wood oil and camphor is employed as a cure for itch.

એની છાલ પ્રમેહનું દરદ મટાડે છે એવી બ્રહ્મભણુ થએલી છે. એ છાલ વળી માત, ધી અને ટોપરા સાથે મેળવીને ઝાડાના દરદમાં પણ ખવડાવવામાં આવે છે. પુત્રનાં મધાળાં નાગરવેલના પાંદડાંમાં મુકીને ટાઢીઓ તાવ દોડવા માટે તાર આવવાના વખત પહેલાં આવવામાં આવે છે. એના જુલમાંથી નીકળતો દુધ જેવો રસ થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી એક અસરકારક રેચનું કામ કરે છે અને તે આપવાનું માપ એવું છે કે એખાની શેષી ધણી (મમરા)

આ દાણાઓને તેના દુધમાં બીંબવી રાખી સુકવી દેવા, અને પછી તેમાંથી માત્ર એક દાણો લેઈને ગોળી તરીકે આપવો. બહારના ઉપચાર તરીકે તેનો દુધ જેવો રસ, સુખડતું તેલ અને કપૂર એ ત્રણે સાથે મેળવીને ચોપડવાથી ખસતું દરદ નાશુદ થાય છે.

કેવડો.

સં. કેતક, કેતકી, હિં. કેવરા, કેતકી, મં. કેવરા, શ્વેત કેવડા, કેતકી, બં. કેવા ફૂલેરગાછ, લા. *Pandanus fascicularis*. *P. O-doratisissimus*.

વિવરણ—કેવડાનાં ઝાડવાં ધણી ખરી જગ્યાએ નદી, નાળાના કાંઠે કુદરતી રીતેજ ઉગેલાં જેવામાં આવે છે. તેમજ તેની સુઅંધીના લિધે બાગ, બગીચાઓમાં પણ વાવવામાં આવે છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ તે કેવડો તીખો, સ્વાદિષ્ઠ, કડવો, હલકો અને કઠનો નાશ કરનારો છે એટલુંજ કહેલું છે. પરંતુ જડી ખુટીઓ સખ ધિ શોષખોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેવાજ બીજા અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વાયુ ગોળાનો અકસીર ઉપાય—કેવડાનાં સૂકાં મૂળીઆંના ટુકડા કરી માટીના એક મોટા હાંદલામાં ભરી ઢાંકણી ઢાંકી તેમાંથી ધુમાડો બહાર ન જાય તેવી રીતે ઢાંકણી અને હાંદલાના મહોડાનો સાંધો માટીથી બંધ કરી ચુકે ચઢાવી તેના નિચે અગ્નિ સળગાવી રાખ કરવી. રાખતું જેટલું વજન થાય તેથી ચાર ગણું પાણી ભેર

તેમાં એ રાખને નાંખી ખુબ ચોળી મસળીને ચોવીશ કત્તાક રહેવા દેઇ પછી રાખનો ભાગ ન આવે તેવી રીતે હળવેથી પાણીને ખીજ વાસણમાં નીતારી લેઇ ચૂકે ચઢાવી નીચે અગ્નિ સળગાવવાથી પાણીનો ભાગ બળી જઈ ક્ષારનો ભાગ શીલીક રહેશે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવેલો કેવડાનો ખાર, સોડા અથવા ચોખ્ખો સા-
જખાર અને ઉપલેટ એ ત્રણે સરખા ભાગે મેળવી દરેક ટાઇમે ૦. થી ૦.૧ તોલા જેટલાં લેઇ બેથી ચાર છોલા તલના તેલમાં નાંખીને પીવાથી અત્યંત બચકર વાયુ ગોળાનું દરદ પણ નાબુદ થાય છે.

રક્ત પ્રદૂનું રામબાણુ ઔષધ—ગાયના દુધમાં કેવડાનું મુગ ૦.૧ થી એક રૂ. ભાર જેટલું ધસીને તેમાં સાકર મેળવીને દર રોજ સવાર સાંજ પીવાથી રક્તપ્રદર એટલે સ્ત્રીઓને લોહીવાનું દરદ ગમે તેટલું તીવ્ર હોય તો પણ શાન્ત થાય છે. વળી જે સ્ત્રીને ગર્ભ-સ્થાવ થઇ જતો હોય તે સ્ત્રી જો આ ઔષધનું ગર્ભ રક્ષા પછી ખીજથી ચોથા મહીના સુધી સેવના રાખે તો ગર્ભસ્થ થવાની ધા-સ્તી રહેતી નથી.

કોચ.

સં. આત્મ શુભા, કપિકણ્ઠ, વાનરી, હિં. કોંછ, કિવાંચ, મ. કવચ. કુહિલી, કુચેલી, બં. આલકુશી શુ. કોચ, કુવેચ, ભેરવશીંગ. લા Macuna Reuricus.

વિવરણ—કોચના વેલાને ચોમાસે પણ જોવામાં આવે છે, અને તેમાંથી લાંબી શાળાઓ નીકળી ચોતરફ ફેલાય છે. વાલોળના

વેલાની માફક એમાં ગ્રેમ્સ પાન આવે છે અને કુલો તથા શીંગો પણ તેવા આકારની પરંતુ જરા મોટી થાય છે. એ શીંગો પર વાંદરાની રૂવાટીને મળતા બૂરા કેસ તપખીરીઆ રંગની સખ્ત વાળોની રંછાલ આવેલી હોય છે, એ રંછાલનો શરીરના કોષપણુ ભાગનો સ્પર્શ થવાથી તત્કાળ અત્યંત ખરજ ઉપડી સોજે થઈ આવે છે, માટે તેને કોષ જુલથી પણ હાથ લગાડતું નથી, શીંગની અંદર એરંકાને મળતાં ખીજ હોય છે, જે કોચ ખીજના નામે ઓળખાતાં હોઈ દરેક ન્હાના, મોટા ગાંધીઓના ત્યાં વેચાતાં હોવાથી સર્વ સ્થળે મળી શકે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નીધંટકારોએ કોચને વાયુ, કદ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી, વાજકરણ ગુણુવાળી, બળદાયક, તથા દુષ્ટ મધુ વિનાશક માનેલી છે. સુશ્રુત, ભાવ પ્રકાશ અને શારંગધર વિગેરે ધણુએક ગ્રંથકારોના લેખો ઉપરથી જણાય છે કે એની અંદર પુરુષવ્રત વધારનારો અમૃત્ય ગુણુ રહેલો છે એવું ધણુ બુના કાળથી માલમ પડેલું છે, અને તેથી એ કાર્ય માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની દરેક ગ્રંથકારોએ મનજુત ભલામણ કરેલી છે. ભાવ પ્રકાશમાં એનાં ખીજમાંથી જનતી “ વાનરીવટી ” નામની જનાવટ લખવામાં આવી છે અને તેમાં રહેલા પૌષ્ટિક ગુણોની અત્યંત પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. એની શીંગો ઉપરના વાળોમાં કૃમિદન ગુણુ રહેલો છે. અને તે સામાન્ય ગોળ તથા પાવળાં અને લાંબા ગોળ કૃમિને પાડી નાંખવામાં અકશીર હોવાથી સહિતા ધણુ ખરા લાગોમાં તેનો આ કાર્ય માટે ઉપયોગ થાય છે. શીંગ ઉપરના વાળને છરી વડે ખેરવી લેઈ તેની મધ કે ગોળ સાથે ગોળી કરીને

આપવાથી અથવા તેા હાથ, કે દુધમાં મેળવી મહોમાં જરા થી ચોપડીને પાવાથી પેટમાંથી કૃમી નીકળી પડે છે. એના ગુણનું વર્ણન કરતાં મેટરીઆ મેડિકા એક ઇન્ડિયાના કાર્તી જણાવે છે કે:—

The Hairs of the pods are vermifuge and given in round worms. They work mechanically by injuring the worms and promoting their expulsion. When applied to the skin or to the mucous membrane, the hairs produce a painful irritation and eruption, and hence are very dangerous if left in the intestines. In such cases their administration should always be followed by a purge of calomel and jalap. Dose of hairs 1 to 3 grs.

શીંગો ઉપરના વાળો કૃમિદન છે અને તે ગોળ કૃમિદન ઉપર આપવામાં આવે છે. એની અસર મેકેનિકલ એટલે સ્પર્શજન્ય ગુણુ વાળી છે અને તેથી એના સ્પર્શથી કૃમી જખમી થાય છે અને નીકળી જાય છે. આ વાળનો આમડીને કિંવા મશ્વેજ પડને સ્પર્શ થવાથી સખ્ત દાઢ અને ફેફસાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તેનો કંઈ પણ ભાગ જો બહાર નીકળી ગયા સિવાય આંતરડામાં સંચિત રહે તેા તે અત્યંત બયકારક થઈ પડે છે આમ ન થાય એટલા માટે જ્યારે, જ્યારે તેને આપવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેની પાછળ કેલોમેલ અને જલપ, નસોતર કિંવા એવા બીજા કોઈ ઔષધનો

રેચ આપવો જોઈએ. આ વાળની રૂંવાટી આપવાનું માપ એકથી ત્રણ ઘઉંબાર જેટલું છે. બીજા ભેખડો જણાવે છે કે આ વનસ્પતિમાં સુરો ખાર અને એમોનિયા રહેલો હોય એમ જણાય છે. એનાં મૂળીઆનો ઉકાળો પીવાથી અર્દિત વિગેરે જીર્ણવાત વ્યાધિઓ દમાય છે તેમજ હાથ, પગ વિગેરે શરીરના કોઈ પણ ભાગ વાયુથી રહી જઈ શક્તિહીન થઈ ગયા હોય તો આ ઉકાળો પીવાથી દુરસ્ત થાય છે. વળી મધ સાથે મેળવીને તે ઉકાળો કાલેરા ઉપર પણ વપરાય છે. જોઘર વિગેરે દરદોમાં એનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ આપવામાં આવે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓને પાણીમાં ધસીને તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે, અને વળી મૂળીઆનો એક ઠંડકા હાથના કાંડે અને પગની ધુટીએ પણ બાંધવામાં આવે છે. એનાં મૂળીઆમાં જ્ઞાનતંતુઓને શક્તિ આપવાનો શુભ હોવાથી સન્નિપાતનો બેભાનીમાં તેનો ઉકાળો પાવાથી સાફ પરીણામ આવે છે.

શરીરના જે ભાગ ઉપર વીંછીએ ડંખ માર્યો હોય તે સ્થળે એનું બીજ લમાડવાથી ઝેરને ચુસી લે છે એમ માનવામાં આવે છે. નહિ રજાતાં ત્રણો અને નાડી ત્રણો એનાં પાંદડાનો રસ ચોપડવાથી જલદી રજાઈ જાય છે. બીજમાં રહેલો ક્ષાત્રપીષ્ટિક ગુલુતો છેક પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી એ કાર્યના માટે જો કે આયં વૈદ્યોમાં તેની વિવિધ ખતાવટો વપરાય છે, તો પણ તેઓમાં નીચેની મુખ્ય છે.

આત્મગુસ્તાદિ ચૂર્ણ—કોયબીજ અને ગોખરૂં સરખા ભાગે લેઈને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેના વજન જેટલી તેમાં સાકર મેળવવી. આ ચૂર્ણ ૦ા થી એક તોલા જેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ સવારના

તેમજ સાંકે ખાઇ તેના ઉપર માફક આવે તેટલું, દુધ પીવાથી સાધારણ રીતે આખા શરીરનું દુઃખનું કે જે નબળાઈનું ચિન્હ છે તે દૂર થઇ શરીર બળવાન બને છે, તન અને મન વધારે પ્રકૃષ્ઠિત બને છે અને શરીરમાં આગળ નહતું તેવું તેજ દેખાય છે; સ્ફુર્તિ વધે છે અને કામકાજ કરવા ઉપર જે અણુમતો ઉત્પન્ન થતો હતો તે દૂર થાય છે.

વૃદ્ધ દંડ ચૂર્ણ—કૌચબીજ, ગોખર, ઘોળી મુસરી, ઘોળા સેંમળાનાં મૂળ, આમળાં અને ગજોતું સત્વ આ બધાં સરખા ભાગે લેઇ વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી તેના વજન જેટલી તેમાં સાકર મેળવવી.

દરરોજ સવાર સાંક્ર આ ચૂર્ણ ના થી એક તોલા જેટલું લેઇ તેના ઉપર દુધ પીવાથી મંદ પડી ગયેલું પુરતવ પાકું સતેજ ચાય છે. વૃદ્ધ મનુષ્યોને જેમ લાકડીનો ટેકો આગ્રય રૂપ છે, તેવીજ રીતે કમ કૌવત થઈ ગયેલા યુવાનોને માટે આ ચૂર્ણ શ્રેયસ્કર છે, એ અને તેથી તેઓએ એનું શેવન કરવું અવશ્ય જરૂરનું છે.

રતિ વૃદ્ધીકરે માફક—કૌચબીજ, ગોખર, આસંધ, શતાવરી ઘોળી મુસળી, જેડી મધ, બળબીજ, વિદારીકંદ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરવું, અને તે ચૂર્ણનું જેટલું વજન થાય તેથી આઠ ગણા દુધ સાથે ઉકાળીને માવો બનાવવો. એ માવાને ચૂર્ણના વજન જેટલા ધી સાથે સેકીને પાકો બનાવી લેવો. પછી તે પાકો માવાનું જેટલું વજન થાય તેથી બમણી સાકરની ચાસણી બનાવીને તેમાં એ વાળા નાંખીને ઠંડુ થયે તેના ચાર, ચાર તોલાના લાડુ તૈયાર અને તેમાંથી પચી શકે તેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ ખાવું.

આ બનાવટમાંની પ્રત્યેક વસ્તુઓ ઉત્તમ વાજકરણ ગુણવાળી છે અને તેથી તેના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, કમ્બરનો દુઃખાવો, રતિશક્તિની મંદતા વિગેરે ધાતુની નબળાઈથી ઉત્પન્ન થતા તમામ વિકારો દૂર થાય છે.

વાનરી વટિકા—ઢોય બીજને આઠગણા દુધ સાથે દુધને બાગ બડો થતા સુધી સારી પેટે ઊકાળવાં જેથી તેના ઉપરના ફેતરાં પોચાં પડશે. એ ફેતરાંને ફાલી નાંખીને પછી બીજને સારી પેટે ખાંડી તેને ધીમા તળીને ઠાટી બનાવવી; અને ત્યારબાદ ઢોયાના વજનથી બમણી સાકર સેઈ તેની ચાસણી કરી તેમાં એ ઠાટીને મેળવી દેઈ તેના ન્હાના, ન્હાના લાડુ વાળવા અને તે લાડુને મધમાં ખુડાડી રાખવા.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ લાડુ સવા, દોઢ તોલા જેટલા વજનમાં ખાવાથી શરીર સારી શક્તિયુક્ત થાય છે, રતિ પ્રસંગ સમયે જેનું અતિ શીઘ્ર સમયમાં વીર્ય સ્ખલિત થાય છે, કિંવા જેની જનનેન્દ્રિય જોઈએ તેવી બગૃત થતી નથી તે મનુષ્ય પણ એના સેવનથી દૃઢિત લાભને પ્રાપ્ત કરે છે. ઢોયાં એ બિત્તમ ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ છે અને તેથી એના જેવું વાજકર ગુણવાળું બીજું એકં દ્રવ્ય નથી.

(ભાવ પ્રકાશ.)

ઢોય બીજ એ બિત્તમ ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધ હોવાથી આ સિવાય તેની બીજી પણ અનેક બનાવટો બ્વહારમાં વપરાય છે, પરંતુ તે અમ વિસ્તારના લયથી તે દરેક અત્રે લખવાને બની શકે તેમ નથી.

ઢોયમાં વળી સંક્રાંત્યનનો ગુણ પણ રહેલો હોય એમ જણાય છે, અને તેથી બાવમિશ્ર જણાવે છે કે:—

કપિકચ્છુ ભવં મૂલં ક્વાયયેદ્વિધિનામિષક ।

યોનિઃસંકીર્ણતાંયાતિ ક્વાયેનાનેન ધારયેત્ ॥

કોચનાં મૂળીઆને ઊકળો કરેલા જળમાં કપડાનો કડકો બીંબવીને સ્ત્રીએ ગુલ્લ ભાગમાં ધારણ કરવાથી દીલો પડી ગયેલો તે ભાગ સંકુચિત થાય છે.

કંટાસળીઓ.

સં. કુરંટક, કિંકિરાત, હિં. કટસરૈયા, પિયાવાસા, મ. કો-રાંટા, ગુ. કંટાસળીઓ, કંટાસળીઓ, બં. કાંટી, કિન્ટી, લા. Barleria Prionitis.

વિવરણ—કંટાસળીઆની ધણી જતો થાય છે, જેમકે ધોળા ફુલની, પીળા ફુલની, રાતા ફુલની અને આસમાની ફુલની, પરંતુ અહીંઆં લખેલા ગુણો પીળા ફુલના કંટાસળીઆના સમજવા.

આ જતના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઊગી નીકળે છે અને કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે એના છોડવા બેથી પાંચ ફીટ ઊંચા વધે છે અને તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને અણીદાર એટલે બેથી આઠ ઇંચ લાંબાં અને એકથી ચાર ઇંચ પહોળાં હોય છે. એ પાનને ચોળવાથી તેમાંથી વાટેલી રાષ્ટ્રને મળતી તીખી વાસ આવે છે. ફુલો પીળા રંગનાં હોય આવશ્યકી શરૂ થયે કાર્તિક, માગસર સુધી આવ્યાં કરે છે, અને ફુલો પ્રથમ લીલા રંગનાં પરંતુ પાછળથી ધેા બુરા રંગનાં થયે જતાં હોઈ ગાા થી એક ઇંચ લાંબાં અને પાંચેક ઇંચ પહોળાં

હોય છે. વળી દરેક ફળમાં જે પોલ અને તે દરેક પોલમાં એક, એક કાંટો હોય છે. એ કાંટાના આધારેજ તેમાં એક, એક ખીજ રહેલું હોય છે, એટલે દરેક ફળમાં જે, જે ખીજ હોય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પીળા કંટાસળીઓ ગરમ, કડવો, તુરો, અગ્નિદીપક અને વાયુ, કફ, ખરજ, સોજા, રક્તવિકાર તથા ચામડીનાં દરદોને મટાડનારો છે એમ પ્રાચીન નિષ્કર્ષકારો કહી ગયા છે, પરંતુ જડીયુદ્ધીઓ સખંધિ શોષખોળ કરનારાઓને તેના સખંધિ જે અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

રસ રત્નાકર અથવા કર્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ જણાવે છે કે:—

पीत कुरंदक कथितं रजनीपर्युषितं पीतमपहरति ।

सूतिका रोगान् सहस्रं तन्मूलं चर्वितंतद्वत् ॥

સાંજે પીળા કંટાસળીઆનો ઊકાળો કરી આખી રાત રહેવા દેધ ખીજે ક્વિસે સવારના પીવાથી, અથવા તો પીળા કંટાસળીઆનું મુળ ચાવી તેનો રસ ગળી જવાથી સુવારોગના સેંકડો ઉપદ્રવો જ્ઞાન્ત થાય છે. કેટલાએક અંથકારો આ ઊકાળો લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાની પણ ભલામણ કરે છે.

મહેરબાન ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—

Ainslie says that the juice of the leaves, which is slightly bitter and acid, is a favourite medicine of the Hindus of Lower India in those catarrhal affections of children which are accompanied with fever and much phlegm; it is gene-

rally administered in a little honey sugar and water in the mentity of two table spoonfuls twice daily.

એન્ડ્રી કહે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ કે જે સહેજ કડવો અને ખાટો હોય છે તે નાનાં બાળકોની ખાંસી કે જે તાવ અને અત્યંત કફ સાથે હોય છે તેના માટે લોઅર હિન્દુસ્થાનના હિન્દુ-ઓમાં એક વખાણાએલો ધલાજ છે, અને તે થોડાક મધ કિંવા સાકર અને પાણી સાથે મેળવીને દરેક સમયે એ ચમચાપુર જેટલો લેધને દિવસમાં બે વાર પાવામાં આવે છે.

મહેરબાન નાડકણી સાહેબ જણાવે છે કે:-

The juice of the leaves applied to feet in the raing season prevents of their cracking or laceration.

એનાં પાંદડાંનો રસ ચોમાસાની શુભાં પગે લગાવવાથી તેમાં ચીરા પડતા કિંવા ઓથાળ થતો અટકે છે. અર્થાત્ ચોમાસે પાણીમાં ધણી સમય સુધી ભીંજવાથી પગની આંગળીઓ પાકે નહિ એટલા માટે તેનો રસ આંગળીઓના વચ્ચે ચોપડવામાં આવે છે.

આર્યનાર્થ ઔષધના કર્તા જણાવે છે કે:-કંટાસળીઆના કાંડના પંચાંગને વાટી થેપલ કરી તેજમાં તળી ખરલ કરીને મલમ જેવું બનાવી ખરજવાં, દાદર અને ખસ, લુખસ તથા ચાંદા ઉપર વપરાય છે. ખરજવાં ઉપર તે તેની ધણીજ સારી અસર છે. એનાં પાંદડાંનો રસ એકથી બે તોલા જેટલો લેઈ પાણી સાથે મેળવીને

મેટા માણસને પાવાથી પરસેવો વળી તાવ ઊતરી જાય છે, ગિધરસ હલકી પડે છે. અને શરદી દુર થાય છે.

“આર્થ ઔષધિ” ના કર્તા જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંની રાખ કરી ધીમાં કાલવી સડતા જખમો, જરનીંબળ પડેલાં ગુમડાંઓ અને ચાંદાંઓ ઉપર લગાવવાથી તેમાં તરતજ રૂઝ આવવા લાગે છે.

કેટલાંએક વૈદ્યો કહે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી જે બા-જુએ વીંછી કરડ્યો હોય તેથી આવળી બાજુના નસફોરામાં નાખવાથી વેદના તત્કાળ દુર થાય છે, ત્યારે કેટલાંએક જણાવે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ સોજા ઉપર ચોપડવાથી શમદો થાય છે,

આ ઉપરાંત વળી તેમાં રહેલા એક મુલ્યુનું વર્ણન કરતાં ચક્ર-દત્ત જણાવે છે કે:—

આર્તગલદલકાય મળ્હૃષોદન્ત ચાલનુત્ ॥

કંટાસળીઆનાં પાંદડાંને ઝિકાળી તે પાણી વડે કોગળા કરવાથી હાલી ગયેલા દાંત મજબુત થાય છે. (કેટલાંએક અનુભવી વૈદ્યો જણાવે છે કે આ કાર્ય માટે આસમાની ધ્રુવનો કંટાસળીઓ ઉપ-યોગમાં લેવો)

આ સિવાય દાંતનાં ખીજાં પણ કેટલાંએક દરદોમાં તેની ચિત્તમ અસરનો અનુભવ આવેલો છે અને તે એવી રીતે કે:—ખીજા કંટા-સળીઆનાં પાંદડાં અને અક્લકરો ભેગાં ખાંડીને દાઢ નીચે રાખવા-થી જો તે દુઃખતી હોય તો તત્કાળ શાન્ત થાય છે, તેમજ એનો રસ અને મધ સાથે મેળવીને ચોપડવાથી દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો તે બંધ પડી જાય છે.

કંટાળુ કાળુ.

સં. કુખાંડ, હિં. કુહડા, પેહા, મ. કાહોળા, ભોપળા, બં.
આલ કુમડા, ગુ. ભુર કહેળું, કંટાળુ કાળું, ફા. બૂરાકદુ, ઈ.
White Pumpkin Lat. Benincasa Cerifera cucur-
bita pipo.

વિવરણ—કંટાળું કાળું એ શાકભાજીની વસ્તુ હોવાથી દરેક
સ્થળે વાવવામાં આવે છે, જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કાળાની વળી
એક ખીજી જાત થાય છે જે સાકર કાળાના નામથી ઓળખાય છે,
પરંતુ અત્રે લખવામાં આવેલા ગુણો માત્ર કંટાળા કાળાના કે જેના
ઉપરનો રંગ સફેદ રાખેલી જેવો હોય છે તેનાજ સમજવા.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાળાને વીર્યવર્ધક,
પુષ્ટિકારક, બરિતશોષક, બલકારક તથા મુત્રાધાતુ, મુત્રકૃન્દ્ર, પથરી,
પ્રમેહ, તૃષા, અરુચિ, વાયુ, પિત્ત, રુધિરવિકાર વિગેરેનો નાશ કરનાર
માનવામાં આવ્યું છે અને તેથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત વિગેરે દરેક
ઉપર તેની “ખંડકુખાંડ” વાસાખંડ કુખાંડ ધાત્રીખંડ કુખાંડ
વિગેરે બનાવટો વર્ણવવામાં આવેલી છે અને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ કે
જેમાં ઊલટી કિંવા ઝાડાદારા લોહી પડે છે તેમાં આ દ્રવ્યની કાષ્ઠ-
પણુ બનાવટ આપવાથી નિઃશંક ફાયદો પણ થાય છે; કારણુ કાષ્ઠ-
માન થયેલા પિત્તને અને રુધિરની ઊંચતાને શાન્ત કરવામાં આ
એક અકસીર ઔષધિ છે. વૃન્દ જણાવે છે કે એના રસમાં લાખ
નાંખીને પીવાથી “રક્તદમ” નાશુદ થાય છે, અને જે લાખના
બદલે એક વાલ જવખાર અને તેટલીજ શેકેલી હિંમ નાંખીને પી-

ધાર્મિક આવે તો મુનઃમુક્તિ નામુદ થાય છે. પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્ર-
વેત્તાઓએ તો તેના એ મુખ્ય ગુણો વર્ણવેલા છે, પરંતુ આર્ય
ઓષધિઓ સમર્પિ વિશેષ શોધખોળ કરનારા મધ્ય કાળના વિદ્વાનો-
ને એ ઉપરાંત તેના બીજા પણ જે અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આ-
યા છે તેઓનું વર્ણન કરતાં આવશિષ્ટ જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડં તનુ કૃત્વાતુ ક્ષિપ્ત્વા ધર્મ્મે વિશેષયેત્ ॥

સ્થાલયાંનિઃક્ષિપ્ય તત્સર્વં પિથાનેનપિધાયચ ॥

સ્થાલયાંનિવેગ્યવાન્દેશ્ચ જ્વાલયેત્ કુશલોજનઃ ।

યથાયન્નભવેદ્દસ્મ કિન્ત્વજ્વારો દઢો ભવેત્ ॥

તદાનિર્વર્પયેચ્છીતં સર્વથા ચૂર્ણિતન્તુતત્ ।

માષદ્વયમિતં તાવચ્છુન્ધ ચૂર્ણેન મિશ્રિતમ્ ॥

જલેન ભક્ષયેન્નિત્યં મહાશૂલાકૂલો નરઃ ।

અસાધ્યમપિ ચક્ષૂલં તદાયેતેન શામ્યતિ ॥

કંઠાળા કાળાના કડકા કરી તાપે સુકરી પંજી એક માટીના
ઢાંચામાં નાંખી ઢાંકણી ઢાંકી તેમાંથી ધૂસાડો બહાર જાય તેવી રીતે
જાણુ માટીથી સાંધો બંધ કરી ચૂસે ચડાવી એટલો અગ્નિ આપવો
કે કાળાના કડકા બળાને છેક રાખોડી ન થઇ જાય પરંતુ સખ્ત
અંગારા તૈયાર થાય. આ પ્રમાણે અગ્નિ આપી બોંય ઉતારી બેઠ
કંડુ થવા દીધાથી તે અંગારાના જે કાલસા તૈયાર થાય તેઓને
વાટી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ સોળ રતિભર જેટલું બેઠ તેમાં તેટ-
લીજ સુંક મેળવી શકી જઇને ઉપર પાણી પીવાથી જમ્યા પંજી

પેટમાં ચળા કુડવાનું દરદ ગમે તેવું અસાધ્ય હોય તો પણ શાન્ત થાય છે.

વળી તે જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડકશિફાચૂર્ણ પીતં કોષ્ણેણ વારિણા ।

શીઘ્રં શમયતિ શ્વાસં કાસઞ્ચાપિસુદારુણમ્ ॥

કોળાના મુળનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ જળ સાથે લેવાથી દમ અને ખાંસીનું દારૂણ દરદ પણ જલદી શાન્ત થાય છે.

અકંઠત જણાવે છે કે:—

કુષ્માણ્ડરસઃ સગુહઃશમયતિ મદમાથુ મદનકોદ્રવજમ્ ॥

કોળાનો રસ ખેથી આઠ તોલા જેટલો લેધ તેમાં ગોળ નાંખીને પીવાથી કોદર કિંવા મીઠેળનાં ફળ ખાવાથી ચડેલો મીણ તત્કાળ દુર થાય છે.

રાજવૈદ્ય શ્રી પિરગ્નચરણ કવિ ભૂપણ જણાવે છે કે:—

**પૂરાણ કૂમહારરસ કુઢચૂર્ણઓમધુયોગે પાન કરિવે,
ઈદા ઉન્માદ રોગેર પક્ષે સિદ્ધ ઔષધ ॥**

જુના કોળાના રસમાં કઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખીને પીવું એ ઉન્માદ એટલે લેલજાના દરદનું સિદ્ધ ઔષધ છે.

યોગ રત્નાકરના કર્તા કહે છે કે:—તેના રસમાં જેઠીમખનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી વાઇનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ડાક્ટર ખોરી જણાવે છે કે:—The fresh juice with sugar and saffron is given in insanity, epilepsy, nervous diseases and in diabetes.

એનો તાળો રસ સાકર અને કેસર સાથે મેળવીને ઊંઘાદ, અપરમાર, વાસુનાં દરદો અને મધુપ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે.

ડીમક જણાવે છે કે:—It has been used with success in diabetes, 4 ozs of the juice with 100 goes. each of saffron and the bran of red rice, are given morning and evening and a strict diet enjoined.

મધુમેહમાં તે ધણી ફરદમંદીથી વપરાય છે. દરેક તોલા રસ અને એક સો ધર્જીનાર કેસરનું ચૂર્ણ તથા તેટલાજ સાડી લાલ ચોખના કુશકા મેળવીને સવારમાં તેમ સાંજે આપવામાં આવે છે અને સખ્ત ચરી પળાવવામાં આવે છે. (માત્ર જવનો રોટલોજ ખાવા દેવામાં આવે છે) જેથી આરામ થાય છે.

ગ્યાસલેટ.

હિં. મીટીકા તેલ, ઇં. કેરાસીન આપલ.

વિવરણ—ગ્યાસલેટ એ જે કે પરદેશી વસ્તુ છે, પરંતુ આજકાલ દીવે બાળવાના કામમાં વપરાતું હોવાથી સર્વત્ર એટલે છેક ન્હાનામાં ન્હાના ગાયડામાં પણ એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે તેની ઝોળખાણ આપવાની કંઈપણ અગત્ય નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ--દેશી તેમજ વિદેશી ચિત્તિસો તરફથી ઓષધીપત્રમાં ગ્યાસલેટનો ખાસ કંઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ આજકાલના શોધકોને તેમાં એકાદ, બે જે અત્યંત અનુભવ ગુણો જડી આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

જેને સખત પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તે માણસ એકી સાથે વીશ તોલા, અથવા દર એક કલાકે પાંચ તોલાના હિસાબે ચાર કલાકમાં થકને વીશ તોલા ઊત્તમ ધોળા રંગનું ગ્યાસલેટ પીએ તો મૃત્યુના મુખમાંથી બચી જાય છે. (ગ્યાસલેટને ઝેરી માતી કેટલાએક બોકો પીતાં હોય છે, પરંતુ તે કોઈપણ જાતનું નુકશાન કરતું નથી માટે આ પ્રયોગ કરવામાં બંધ રાખવો નહિ.)

લીંબડાનાં તથા રતવેલીઆનાં લીલાં પાંદડાં લેઈ તેને ખૂબ કુટીને તેમાંથી દશ તોલા રસ કાઢવો. એ રસમાં દશ તોલા સફેદ ગ્યાસલેટ મેળવી એક શીશામાં ભરી રાખવું, જેમાંથી દર બે, બે કલાકે બે, બે તોલાના હિસાબે દરદીને પાયાં કરવું, અને ગાંઠ ઉપર આકડાનું દુધ ચાળીશ તોલા, બોદારસંગ બે તોલા, લીંડી પીપર બે તોલા, ભેંસા ગુગળ ચાર તોલા, માણસનાં હાડકાં પાંચ તોલા, બાજરીનો લોટ પાંચ તોલા, મનશીલ પાંચ તોલા, આખરાનાં મળ પાંચ તોલા, અને સિંદૂર પાંચ તોલા લેઈ સાથે મેળવીને ચોપડમાં કરવું, જેથી ગાંઠ વેરાઈ જઈ આરામ થાય છે, કદાચ ગાંઠનો કપાડ સખત હોય અને તેથી વેરાઈ ન જવાથી તેને ફેડવાની જરૂર જણાય તો આ લેપમાં પાંચ તોલા સાજીખાર અને તેલકોળ વગર ખુઝાવેલો કળી ચુનો મેળવીને તેનો લેપ કરી પછી શેક કરવો એટલે કુરી જાય છે.

આમલસારો મંધક અને ટંકણ સરખા ભાગે લેઈ વાટી ચૂર્ણ કરી ગ્યાસલેટ સાથે મેળવી ચોપડાથી દાદરનું દરદ નાખુદ થાય છે.

ફટકડીનું ચૂર્ણ લેઈ ગ્યાસલેટ સાથે મેળવી ડંખ ઉપર લગાવી તેના ઉપર અગ્નિવડે શેક કરવાથી તત્કાળ વીંછીનું ઝેર નાખુદ થાય છે.

ગોરખમુંડી.

સં. મુંડી, આવણી, હિં. ગોરખમુંડી, મ. મુંડી, ગુ. મુંડી, ગોરખમુંડી, બોડીઓ ક્લાર, બં. ગુલકુડી, લા. *Sphoeranthus indicus*.

વિવરણ—મુંડીના છોડવા ના થી એક કે દોઢ ફુટ લાંબા થાય છે, અને તે ધણું કરી જમીન ઉપર પથરાએલા હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર સફેદ વાળની ફેછાળ હોય છે. એનાં મૂળના મથાળેથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, જે સુતળી જેવી જડી હોય છે. પાનદીંદડીને ચોટકુક આંતરે આવેલાં હોય છે. પાન પોહોળાં કે લંબગોળ હોય તે ના થી બે ઇંચ લાંબાં અને ના થી નાના ઇંચ પહોળાં હોય છે અને તે ધણું કરી ડીંટડી તરફ સહેજ સાંકડાં થતાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે. તેની કાર ઉપર સૂક્ષ્મ અણીવાળા દાંતા હોય છે. પાનનો રંગ ધણું કરી બન્ને સપાટીએ એક સરખો શીકો લીલો હોય છે. શાખાઓને છેડે ધણું કરીને શીકા કે ઘેરા ગુલાબી કે જાંબુડા રંગનાં ફુલોની દડી આવેલી હોય છે. જે ના થી ના ઇંચ વ્યાસની હોય છે. એ દડીમાં પાસે, પાસે ધણાં સૂક્ષ્મ ફુલો ગોઠવાએલાં હોય છે જેની વાસ ઊંચ સુગંધિત હોય છે. એના છોડવા ધણું કરી શિયાળે બીનાસવાળાં ખેતરોમાં વિશેષ ઊગતા જેવામાં આવે છે. એ હિંદના ધણાપરા ભાગોમાં થતા હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—મુંડીને કૃમિહ, સોજાને દાળનારી, રક્તશોષક, ઊષ્ણ, અને રસાયન ગુણવાળી માની કાંઠાળ, અપચી

નામની ગાંઠ, કફ, વાયુ, બરોળ, મેદવૃદ્ધિ, ઊન્માદ, સ્થીલા, પાંડુરોગ, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ, આમવાત, મૃગી, કૃમિ, શ્વાસ, કોઠ, વિષાવકાર, અતિસાર અને ઊલટીના દરદ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાનું નિષ્કટો-
માં કહેલું છે. પરંતુ ચરકે જુદાં, જુદાં દરદો માટે કહેલા પચાસ મહા કષાયોમાં જે પાંચસો ઔષધો ગણાવેલાં છે, તેમજ સુશ્રુતે જે દ્રવ્ય સંગ્રહણીયાધ્યાય લખેલો છે તેમાં મુંડી વિષે કંઈપણ ઊલ્લેખ કયો નથી અને તેથી જણાય છે કે પ્રાચીન ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં તેનો વિશાળ ઉપયોગ કરવામાં નહિ આવતો હોય, કિન્તુ ત્યાર પ-
છીના એટલે મધ્યકાળના તેમજ આધુનિક સમયના જડીયુટીઓ સર્વાધિ શોધકોને તેના જે, જે ખાસ ગુણોનો અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

ચક્રદત્ત જણાવે છે કે મુંડીના પચાંગનું ચૂર્ણ કરી તે દર ટાઇમે ગા થી એક તોલા જેટલું લેઈ તેને ગા તોલાથી અને ગા તોલા મધ સાથે મેળવી ચાટી જઈ તેના ઉપર ગળોનો ઊકાળો પીવાથી અતિ દુસ્તર વાતરકત એટલે પતનું દરદ નાબુદ થાય છે.

મુંડીનાં પાંદડાંનો રસ દર ટાઇમે આઠ તોલા જેટલો પીવાથી કંઠમાળ અને અપચીનું દરદ નાબુદ થાય છે.

બંગસેન જણાવે છે કે ગોરખમુંડીનો પચાંગ અને લોંડીપીપર એ બન્નેને પાણી સાથે વાટી ચટણી જેવું બનાવી તેના વજનથી ચારગણું તેલ અને સોગગણું પાણી મેળવી ધીમી આંચથી ઊકાળતાં પાણીનો ભાગ બગી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે હિતારી ગાળી લેવું. એ તેલમાં ૩ ભીંજવી રતનો ઉપર ધારણ કરવાથી તેમજ એ

તેલનું નસ્ય લેવાથી એટલે નાકદ્વારા સુખવાથી સ્ત્રીઓના સ્તિથિલ શર્ધ કળી પડેલા સ્તનો શીદળની માફક કઠીલુ અને ઉન્નત થાય છે.

ભાવનિશ્ર જણાવે છે કે ગોરખમુંડી અને મુંડ સરખા ભાગે લેધ કરેલું ચૂર્ણ મરમ જળ સાથે લેવાથી આમવાતના દરદમાં ફામદો થાય છે.

યોગી મહાદ્વાથી સિદ્ધ નિત્યનાથ જણાવે છે કે:—સવા, મગો, દેવદાર, હળદર, દાર હળદર, જીરું, શાહાજીરું, વજ, નાગડેસર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મુગળ, તજ, જટામાંસી, ઉપલેટ, તમાલપત્ર, ધવા-ચર્ચી, રાસ્તા, કાકડારીંગ, ચિત્રકમૂળ, વાવડિંગ, આસંધ, શીલારસ, કડુ, સિંધવ, તમર, ઇન્દ્રવ, અતિવિષની કળી અને સુખડ એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેધ ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે ચટણીની માફક વાટી પછી અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, ગોરખમુંડીનો રસ ૬૪ તોલા, એરંડાનાં મૂળીઆં કે પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, લીંબડાનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, બોંય રીંગણીનો રસ ૬૪ તોલા, ૬૪ ૧૪ તોલા તથા ગાયનું ધી ૬૪ તોલા એ બધાં સાથે મેળવી ધીમી આંચથી ઉકાળતાં જ્યારે ખીલું બધું પ્રવાહી બળી જઇ ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું, આનું દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર તોલા જેટલું સેવન કરવાથી અંડવૃદ્ધિ, અંત્રવૃદ્ધિ, વધરાવળ વિગેરે અંડકોશનાં તમામ દરદો એટલે અંડકોશમાં વાયુ ઉતરવાથી, આંતરડુ ઉતરવાથી, પાણી ભરાવાથી, મૂત્ર ભરાવાથી, મેદવૃદ્ધિથી તેમજ અન્ય કારણોથી ચર્તા સારથ્યગાંઠ, અંતરગાંઠ, વધરાવળનાં દરદો અને વળી સ્ત્રીપદ, ચક્રત્ર એટલે લીવરનાં દરદો, ખરોળનો વ-ધારો તથા અર્ધનું દરદ નાશુદ થાય છે.

આજકાલના શોધકો જણાવે છે કે:—The root powdered is stomachic, and the bark of the same, ground small and mixed with when is a valuable remedy for piles externally a paste is applied to piles and swollen glands.

એનાં મૂળીઆંતું દર ટાકમે ચાળીશ યજ્ઞભારના હિસાબે આપવાથી તે પાચક અને કૃમિન આસર કરે છે, અને એનાં મુળીઆંતી કાલતું ચૂર્ણ એટલાજ વજનને લેઈ હાથ સાથે મેજવીને પીવું એ અર્થના રોગ માટે કીંમતી હલાજ છે. આ ઉપરાંત બાલોપચાર તરીકે એની લુગદી બનાવીને અર્થ અને કંઠમાળ તથા ગાંઠા સુજ આવવાના દરદ ઉપર વાપરવામાં આવે છે.

ધા પાણુ.

સં. કપુર પાપાણુ, વજન, મ. સિરસોળ ઇં. પ્લાસ્ટર આફ ચેરિસ.

વર્ણન—ધા પાણુ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળ-કનારો એક જાતનો પથ્થર છે, જે જમીનમાંથી તે નીકળે છે ત્યાં આગળ તેના થર અને થર હોય છે. આ પથ્થરને ખાંડી દળીને દક્ષિણી લોકો રાંગોળી પુરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લે છે જેથી બજારમાં ચાર, છ પૈસે રતલના ભાવથી જથ્થાબંધ રીતે વેચાય છે. આ ઉપરાંત પકવેલા ધા પાણુનો ખારીક જુકો વિલાયતથી રતલી રૂમાઓમાં પેક થઈને અને વેચાવા આવે છે, તેની કિંમત લગભગ

ચાર, છ આના પડે છે અને તે અનેક પ્રકારનાં પૂતળાં, વિગેરેની બનાવટો, ઇમારતી કાર્યો તેમજ વિવિધ પ્રકારના પરચુરણ ઉઘોઝોમાં વપરાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યોએ એના ખાસ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ હાલના વૈદ્યોમાં પણ તેના વિશેષ પ્રચાર નથી, પરંતુ કેટલાકએક વૃદ્ધ વૈદ્યો ગુરૂ શિષ્ય પરંપરાના અનુભવથી એનો ઉપયોગ વડે કેટલાંએક દરદો અમત્કારીક રીતે સારાં કરતા હોવાથી તેવા વૈદ્યો તરફથી અમને જે કંઈ રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું છે તે નીચે મુજબ છે.

ધા પાણુ કે જે બનરમાં શ્વેત કાચ જેવા પડવાળા પથ્થરરૂપે ગાંધીઓના ત્યાંથી ચાર, છ પૈસે એક શેરના હિસાબે જેમ્સએ તેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે છે, તેને લાવી ખારીક ટુકડા કરી એક દિવસ કુંવરના રસમાં પલાળી રાખી પછી એક શરાવલામાં ભરી તેના ઉપર બીજું શરાવલું ઢાંધી કપડમાટી કરી એક ગજ લાંબા, પહોળા તથા તેટલાજ ઊંડાખાડામાં અડધ સુધી અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર શરાવલાનું સંપૂર્ણ મુકી ખાડાને બાકીનો ભાગ છાણાંથી ભરી દેઘ કુંડા દેતાં બ્યારે અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય ત્યારે શરાવલાની અંદર તૈયાર થયેલી ભસ્મને ઢાઢી લેઈ ખરલ કરીને સુંદર ખાટલીમાં ભરીને રાખી મુકવી.

આ ભસ્મમાં હાડકાંને પોષણ આપનાર calcium એટલે મુતાનું તત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલું છે, અને તેથી ક્ષય અને શોષ જેવાં દરદોમાં ડોક્ટરો જેમ કેલ્સિયમની વિવિધ બનાવટો વાપરે છે,

તેવીજ રીતે વૃદ્ધ વૈદ્યો બાળશોષ એટલે બાળક દીનપ્રતિદીન ગળી કે સુકાઈ જતું હોય તેના માટે આ ભસ્મનો આપરીઆના નામે ઉપ-યોગ કરે છે અને તેથી અકસીર ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. આ દરદ ઉપર જુદા જુદા વૈદ્યો તેના જે કે જુદી જુદી રીતે ઉપ-યોગ કરે છે, તો પણ બહુ જન સંમત સર્વ સાધારણ રીતે એવી છે કે એકાદ, બે વર્ષના બાળકને દરરોજ એક વાલ જેટલી ભસ્મ ધી સાથે પીવાને આપવામાં આવે છે, તેમજ બીજી તેટલીજ ભસ્મ ભેદ ધી સાથે મેળવીને બાળકના આખા શરીરે ચોળવામાં આવે છે કેટલાએક વૈદ્યો ધીના બદલે માખણ અને કાકર સાથે કિંવા સિતેશ પલાદિ ચૂર્ણ, માખણ અને મધ સાથે મેળવીને પણ ખાવાને આપે છે અને કાકાદિ તેલ સાથે મેળવીને શરીરે માલીસ કરાવે છે, પરંતુ જોનાથી એમ ન બની શકે તેણે તો ધી સાથે મેળવીને બાળકને ખાવી તથા શરીરે ચોળવી એજ ઉત્તમ છે.

આ ઉપાય સાદો, સરળ, નિર્મય અને સસ્તો હોવા છતાં બા-ળકોની ક્ષીણતા કે જે બાળશોષ કિંવા સુકતાન રોગથી ચોળખાય છે તેના ઉપર ઉત્તમ ફાયદો કરે છે અને તે એકાદ, બે આનાના અર્થમાં સેંકડો બાળકોને ધર્માંદા આપી પ્રાણુદાનનું શ્રેય બહોરી શ-કાય છે, માટે સુમનનોએ તેનો વિશેષ પ્રચાર કરવો ઘટે છે.

બાળશોષનું દરદ નાબુદ કરવા ઉપરાંત અગ્નિવટે દાઝવાથી પડેલાં ચાંદાંઓ ઉપર આ ભસ્મ તેલમાં ઘુટીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે. ઉલટી અને દાહના દરદમાં તે પતાસાં મેળવેલા નાળીએર-ના પાણી સાથે આપવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુબવો

જદ વૈદ્યા યોગ્ય અનુપાન સાથે તેનો ઉપયોગ કરી ખાંસી, કફ, પ્રદર, જીર્ણવર વિગેરે અનેક દરદોને નાબુદ કરી શકે છે અને તેથી દરેક પાંચકે તેનો બહોળો અનુભવ લેઈ જનહિત કાળે પ્રકટ કરવો યટે છે.

છાણુ, મૂત્ર.

સં. શકૃત, હિં. જોખર, મ. શેણુ, ગુ. છાણુ ઇ. Dung.

સં. મૂત્ર, હિં. મ. ગુ. મૂત્ર, ઇં. Urine.

વિવરણ—છાણુ અને મૂત્ર એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—કુદરતની લીલા અતિ વિચિત્ર છે, ગાય, ભેંસ, ઘોડાં વિગેરે પશુઓનાં છાણુ લાદ, મૂત્ર વિગેરે હરેક સ્થળે મદત મળી આવતી યીજે કે જોનો કેવળ ખેતીવાડીના ખાતર સિવાય બીજો અમૂલ્યનો ઉપયોગ બાગ્યેજ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ કેટલાએક અમૂલ્ય ઔષધિ ગુણો રહેલા છે. પરંતુ તેઓના એ ગુણોનું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવનારા જનો અતિ વીરજ છે, અને તેથી જનહિતકાળે આ સંબંધમાં અમારો અનુભવ પ્રગટ કરીએ છીએ.

પાંડુરોગ ઉપર બકરાની લીંડીઓનો ઉપયોગ.

आर्जं शकृद्वा कुडव प्रमाणं

त्रिदं हरिद्रे लवणोत्तमंच ॥

पृथक् मलांशानि समग्रमेतत्

चूर्णं हिताशी मधुनावलिह्यात् ॥

જે બહારાં ઘેર ખાંધી રાખવામાં ન આવતાં હોય, પરંતુ જંગલમાં ચરવા છુટતાં હોય તેઓની લીંડીઓનું ચૂર્ણ સોજા તોલા અને વડાગરૂં મીઠું, દારૂ હળદર તથા સિંધાલુલુ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા લેઈ સાથે મેળવવું, અને તેમાંથી દર ટાઇમે ૦૧ થી એક રૂ, બાર જેટલું લેઈ મધ સાથે મેળવીને ચાટવું.

આ દવાના સેવનથી માત્ર પાંદુરોગનું દરદ નાબુદ થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ કમળો, કૃમિ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થનારાં ઘેટનાં ચુંક, શ્વા, ગોગા વિગેરે અન્ય દરદો ઉપર પણ તેનો ફત્તેહ-મંદ રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બનાવટ ચોમાસામાં બમડી બપોળે, ચારે બ્યારે જોઈએ ત્યારે તાજી બળવીનેજ વાપરવી એ ઉત્તમ છે.

કૃમિહર મહુપદ—

અથાશ્વ શક્રદાહત્ય મહતિ કિલિઞ્જે પ્રસ્તીર્યાતપે શો-
ષયિત્વા ઉદૂસ્વલે શોદયિત્વા દશદિ પુનઃસૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાનિ
કારયિત્વા વિઢંગ કષાયેણ ત્રિફલા કષાયેણ વા અષ્ટ કૃત્વો
દશ કૃત્વો વા આતપે સુપરિ ભાવિતાનિ ભાવયિત્વા દશદિ
પુનઃસૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાનિ કારયિત્વા નવેકલશે સમવાપ્યાનુ
ગુપ્તં નિધાપયેત્, તેષાં ચૂર્ણાનાં પાણિતલં યાવદ્વા સાધુમન્યેત
ક્ષૌદ્રેણ સંસૃજ્ય ક્રમિકોષ્ઠાય લેદું પ્રયચ્છેત્ ॥

ધોડાની સારી તાજી લાદ લાવી મોટા વાસણમાં પહોળી કરી તડકે સૂકવી ખાંડણીઆમાં ખાંડીને પછી પથરા ઉપર વાટીને બારીક ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. ત્યાર પછી તેને વાવડીમના ઉઠાળાની આડ,

દશ ભાવનાઓ આપવી, અથવા ત્રિદશમાના ઉકાળાની આઠ, દશ ભાવનાઓ આપવી; અગર જે બની શકે તો એ દરેકની એકસો ને આઠ ભાવનાઓ આપવી. પછી સૂર્યના તાપે સુકરી લેઈ ફરીથી પથ્થર ઉપર વાટી બારીક ચૂર્ણ કરી ભરી રાખવું. જે એકતોલા જેટલું લેઈ કૃમિના દરદીને મધ સાથે આપવું, જેથી પેટમાંથી ધુંચળાં બહાર નીકળી જઈ દરદીને આરામ થશે.

આજ કાલ ઉપનન્ન થનારાં ધણાં ખરાં દરદોનું મૂળ કાંતો અંધકોશ અથવા તો જંતુઓમાં હોય છે. ગૌમત્ર એ રેચક અને જંતુઓનો નાશ કરનાર તરીકે જાણીતું છે અને તેથી જોને વિશેષ અશક્તતા ન આવી હોય તેવા દરદીઓના માટે વિવેક પૂર્વક તેનાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લગભગ બધાં નહિ તો પછી વિષમ-જ્વર, વધરાવળ, ગઠ. ગુમડ, અંધકોશ, ચુંક, શૂળ, કમળો, મોળ વિગેરે કેટલાંએક દરદો તો ખાસ રીતે નિર્મળ કરી શકાય છે.

જો કે ગૌમત્રના ઉપયોગથી કેટલાંએક દરદો ઉપર બહુ અળ-યત્ર પરીણામ આવે છે, એ વાત સત્ય છે, તો પણ તેનો ઉપયોગ પ્રમાણસરજ કરવો જોઈએ, એટલે પુખ્ત ઉમરના માણસને પણ એકી વખતે દશ તોલાથી વધારે કદી પણ નહિ આપવું જોઈએ. તેમજ તેનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે સમય અને ત્યારમાદ પણ બે, ત્રણ દિવસો સુધી હલકો એટલે માત્ર માત, મગની પાતળી દાળ કે કેવળ ખીચડી જેવોજ ખોરાક રાખવો જોઈએ.

આજ કાલ અંધકોશના દરદીઓ દરતનાં ખુલાસા માટે રેચક ઔષધોનો ઉપયોગ કરતા દષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ એમ કરવું નકામું

છે, કેમકે રેચ લેવાથી આંતરડાં નબળાં પડી જાય છે અને તેઓની મળ ત્યાગ કરવાની શક્તિ ઘણી ઠી પડી જાય છે, જેથી પરીણામે બંધકોશનું દરદ ઘટવાને બદલે ઉલટું વૃદ્ધિ પામે છે. ગોમૂત્રનો ઉપયોગ આવા પ્રકારના અપાચથી ઘણા ભાગે મુક્ત છે, અને તેથી તેનો પ્રમાણસર અને ખપ પુરતા સમય સુધીજ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગોમૂત્રનો જેમ સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ કેટલાં-એક દરદો માટે બીજી વસ્તુઓનાં સાથે પણ તે વપરાય છે, આવા સંયોગો કરવાના પ્રકારો અનેક છે, તો પણ ખાસ વિશેષ ઉપયોગી અને અનુભવિક એ, ચાર પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

વધરાવળતા દરદમાં ગોમૂત્ર એકલું પીવાના કરતાં તેમાં દારૂ-દળદરનું ચૂર્ણ ૦૧ થી એક તોલા જેટલું મેળવીને પીવું એ વધારે હિતાવહ છે.

ખસ, ખરજ અને ગડ, ગુમડના દરદમાં ગોમૂત્રમાં આંબાહળ-દરનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી યથેષ્ટ ફળ વહેલું આવે છે.

બંધકોશના દરદમાં એરંડીયા તેલ સાથે ગોમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ ફળદાયક છે.

મેક્ષેરીયાના તાવમાં શેકેલું સિંધાલુચ ૦૧ તોલા જેટલું ઉમેરીને ગોમૂત્રથી પીવું એ પરમ ફળપ્રદ છે.

વાઇ, દીવાનાપણ્ડું અને કમળાના દરદમાં ગોમૂત્ર, ગાયના છા-ણનો રસ, દુધ, તાણુ દહી અને ધી એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ધીમી આંચથી ઉકાળતાં જ્યારે બીજી બધું પ્રવાહી બળી જઇ ધી

આમ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઇ દરેક સવાર, સાંઝ એકથી-
આર તોલા જેટલું પીવાથી પરમ ઉપકાર થાય છે.

ગૌમૂત્રનો વિધિસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સામાન્ય ઉદર-
રોગો તો નાબુદ થાય તેમાં કંઈ નવાઇ નથી, પરંતુ જોઘદર જેવા
દારૂથી દરદને પણ ઉત્તમ ફાયદો થાય છે. આ વાતની ખાતરી આ-
પતાં વિદ્વાન ચિકિત્સક વાગ્બટ જણાવે છે કે:—

ક્ષારં છાગ કરીષાણાં શૃતં મૂત્રેઽગ્નિનાપચેત્ ।
ઘની ભવતિ તસ્મિન્નથ કર્ષીશં ચૂર્ણિતં ક્ષિપેત્ ।
પિપ્પલી પિપ્પલી મૂલં શુણ્ઠી લવણ પञ્ચકમ્ ।
નિકુમ્ભ કુમ્ભત્રિફલા સ્વર્ણક્ષીરી વિષાણિકાઃ ॥
સ્વર્જિકાક્ષાર ષડ્ગ્રન્થા સાતલા યવશૂકજમ્ ॥
કોલામા ગુટિકાઃકૃત્વા તતઃ સૌવીરકાપ્લુતાઃ ।
પિવેદઞ્જરકે શ્લોકે પ્રવૃદ્ધે ચોદકોદરે ॥

બકરાંની લીંડીઓને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખને ચાર
અણુ પાણી સાથે મેળવી સારી પેટે ચોળી મસળીને આર કલાક
રહેવા દેઇ રાખનો ભાગ બ્યારે સંપૂર્ણ રીતે નીચે ખેસી જાય ત્યારે
પાણીને નીતારી લેઇ યુક્ત ચઢાવી ઉકાળવાથી જળનો ભાગ બળી
જઘને છેવટે જે ક્ષાર રહે તે ક્ષારને ચાર અણુ ગૌમૂત્ર સાથે ઉકા-
ળતાં બ્યારે તે માદું થઇ જાય ત્યારે તેમાં લીંડી પીંપર, પીંપળા-
મૂળ, સુંક, સિંધવ, સંયત્ર, ખીડલુણ, વડાગર મીઠું, સમુદ્ર લુણ,
જેપાળનાં મૂળ (દાંતલીનાં મૂળ, નસોતર, હરડે, બહેડાં, આંમળાં,

દારીઆ એખતનાં મુળ, મરડાસીંગ, સાજખાર, ઘોડાવજ, ખરસાડી-
મૂળ અને ઇંદ્રજવ એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈને કરેલું
ચૂર્ણ મેળવી ઓરના ડાળીઆ જેવડી ગોળીઆ વાળવી, જે સોજા
જળોદર વિગેરે દરદોમાં ઠાંજ સાથે લેવી.

સાઠી ચોખ્ખાને ગૌમૂત્રની ભાવના આપી પછી તેની માયના
દુધ સાથે રાંધીને પાતળી રાખડી બનાવવી. એ રાખડી તૃપ્તિ પર્વે
ખાવી અને તેના ઉપર પાણીના બદલે શેરડીના રસ પીવે. આ સિ-
વાય બીજું અન્ન કે જળ લેવું નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાએક સમય
સુધી વર્તવાથી ઉદર રોગીના કુપિત થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ
એ ત્રણે દોષો પોત, પોતાના સ્થાનકને પ્રાપ્ત થઈ સપસ્ત દરદો
મટી જાય છે.

કેટલાંએક દરદો માટે ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ જેમ અકસીર છે,
તેવીજ રીતે વીંછીના ડાંખ ઉપર પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકના તાજા મૂ-
ત્રનો ઉપયોગ પણ અકસીર છે, અને તે એવી રીતે કે વીંછી કર-
ડેલી જગ્યાએ એટલે ડાંખ ઉપર તાજા મૂત્રને હાથવતી એક સરખી
રીતે ઘસ્યા કરવાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી દસ મિનિટમાં એર ક્યાં
પડવા માંડી અર્ધા કલાકમાં તદ્દન નાશુદ્ધ થઈ જાય છે, અને છેવટે
ડાંખ આગળ જે ઝીણી વેદના રહેવા પામી હોય તો રૂના પુમડાને
મૂત્રમાં પલાળી ડાંખ ઉપર મુકી તે ઉપર ચોખ્ખો સુતરાઈ પાટો
મૂત્રમાં પલાળીને બાંધવો, જેથી તે પણ નિર્મૂળ થશે.

આ કામ માટે હમેશાં તાજા મૂત્રનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ
અને તેથી જે કાઠ દવા લેવા આજે તેને બાઠલીમાં તાજા મૂત્રનો

બરી આપવું અને કહેવું કે વીંછી ઉતર્યા પછી તરતજ દવા દેવાની નાંખજો કેમકે આ દવાનો ગુણ માત્ર એકાદ, બે કલાકનું કાચમ રહે છે. અને તેથી બીજા દરદીને માટે કામ લાગી શકે તેમ નથી, માટે શરીરથી જરૂર પડે ત્યારે બીજી દવા લેવા આવજો, મફત આપીશું.

મુત્રમાં બીજા પણ અનેક ગુણો રહેતા છે, પરંતુ તે અનુભવેલા ન હોવાથી અત્રે લખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ કાષ્ઠ મહાશય! સ્વાનુભવના પ્રયોગો લખી મોકલાવશે તો ઊત્તિયાદત્તિમાં ધણી ખુશીથી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

છાસ.

સં. તક, હિં, છાછ, મઝા, બ્વ, ઘોણ મ. તાક, તૈ. ચલ્લા, ફા, મસ્ત, મઝા, બ્વ. હમીજ, ઈ. Butter milk, Whey.

વિવરણ—છાસ દહીંમાંથી બને છે અને તે દરરોજના ખેતરાકમાં વર્ષાયા છે તેથી સહુ કાષ્ઠ ઝોળખે પણ છે, તો પણ તેની બનાવટના ધણી પ્રકાર છે અને તે દરેક બનાવટમાં જુદા જુદા ગુણો સમાએલા છે.

દહીંમાંથી તર કાઢી નાંખ્યા વિના તેમજ પાણી મેળવ્યા સિવાય એમને એમ ઘોણી નાંખી જે છાસ બનાવવામાં આવે તે “ ઘોણ ” ના નામથી ઝોળખાય છે.

આ ઘોણ વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર પરંતુ પચવામાં આરે અને કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તો પણ ઝાડા અને મરડાના

દરદીથી દરદી જ્યારે અત્યંત દુખજો થઈ ગયો હોય અને સોજા ચડયા હોય ત્યારે તેના બળતું રક્ષણ કરવાને આપવામાં આવે છે.

દહીંમાંથી તર કાઢી લેઈને પછી તેમાં પાણી નાંખ્યા સિવાય મસળવાથી જે પ્રવાહી તૈયાર થાય છે તેને “ મથિન ” ના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે.

આ મથિત કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે પરંતુ વાયુ અને વીર્યને વધારનાર છે.

દહીંમાં ચોથા ભાગતું પાણી નાખીને સારી પેટે વલોવતાં તેના ઉપર જે માખણ આવે તે કાઢી લેતાં ખાડી રહેલું પ્રવાહી તકના નામથી ઝોળખાય છે.

આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી તક ત્રિદોષ એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો અને તેના લીધે ઉત્પન્ન થએલાં અનેક દરદોનો નાશ કરી શકે છે, અને તેથી વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં તક એટલે છાશનો ઉપયોગ કરવાનું લખેલું હોય ત્યાં આગળ મણા ભાગે આનોજ ઉપયોગ થાય છે.

જે દહીંમાં અર્ધોઅર્ધ પાણી નાંખી સારી પેટે વલોવી માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે તેને “ ઉદશિત ” ના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે, આ ઉદશિત વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર, બળવર્ધક અને શ્રમને ટાળનાર છે.

દહીંમાં ઇચ્છામાં આવે એટલું પાણી નાંખી વલોવીને માખણ કાઢી લેવું તેનું નામ “ ઇચ્છિકા ” એટલે છાશ છે, આ છાશ શીતળ, હલકી, પિત્તનાશક, શ્રમહારક, તૃષ્ણા નિવારક તેમજ મીઠું

ખાંખીને વાપરવાથી વાયુ નાશક, કફ દાળક અને અગ્નિને દીપન કરનાર છે.

આજકાલ લોકોના ખોરાકમાં જે હાથ વપરાય છે તે ધણું કરીને આ રીતેજ તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને તેથી વૈષ્ણક શાસ્ત્રમાં જ્યાં આમળ હાથ (તક) ના ગુણો વર્ણવેલા હોય ત્યાં આમળ આ રીતે નહિ પરંતુ ડીકની રીતેજ બનાવેલી હાસ વાપરવી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન આચાર્યોએ તકને આ-
હી એટલે મળને રોકનારી, તુરી, ખાટી, સ્વાદિષ્ઠ, પચવામાં હલકી,
મગમગને સાધ કરનારી, અગ્નિને દીપાવનાર, ખીજ ખોરાકને પચા-
વનારી, વીર્ય વર્ધક, તુષિકારક અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ
કરનારી માની ધણાં દરદો ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાની બ્રહ્મામણી
કરેલી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની એટલા સુધી પણ પ્રસંશા
કરેલી છે કે:--

નતક્ર સેવી વ્યથતે કદાચિન્

નતક્ર દગ્ધાઃપ્રભવન્તિ રોગાઃ ॥

યથા મુરાણામમૃતં મુસ્વાય ।

તથા નરાણાં મૃચિ તક્રઃ માહુઃ ॥

તકનું સેવન કરતાં મનુષ્યોને કદી રોગ થતા નથી, તકપાનથી
બરમ કરેલાં દરદો પણ ફરીથી ઉત્પન્ન થતાં નથી જેવી રીતે સ્વર્ગ
લોકમાં દેવતાઓને અમૃત સુખ આપવા વાળું છે, તેવીજ રીતે
મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યોને તક કાયદાકારક છે.

તકની આ પ્રસંશા કેટલાએકોને અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગશે, પરંતુ છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા વંશપરંપરાના અનુભવથી ધણીખરા વિદ્વાન વૈદ્યોનો ખાત્રી થયેલીજ છે કે અતિસાર એટલે પાતળો ઝાડો, કોશેરા, મરડો, સંગ્રહણી, અર્શ, નળખંધ વાધુ, તાવ સિવાયનો, કમળો, પીડ, ચુંક, શગ, ગોળો, મુત્રકૃચ્છ, મુત્રાધાત, પથરી, ઉદર રોગ, અગ્નિભાંધ, અરચિ, મેદ, ઉલટી, ટાઢ વાદને આવતા તાવો, પાંડુ, ભગંદર, પ્રમેહ, તૃષા, કૃમિ, સોજા વિગેરે દરદોમાં તેનો ઉપયોગ અમૂત સમાન છે અને તેથી તેનાં એ વખાણુ મથાર્થજ છે. જેમ એકલું દુધ પીને રહેવાના પ્રયોગથી પણ લાભ થાય છે, પરંતુ આ બધા ગુણો માત્ર તાજી મોળી જાશનાજ સમજવા અને તેથી સવારે તૈયાર કરેલી જાશ સાંઝ સુધી અને સાંઝે તૈયાર કરેલી જાસ સવાર સુધીજ ઉપયોગમાં લેવી.

જાશમાં જે કે આવા અનુપમ ગુણો રહેલા છે તો પણ તેના સેવનનો પ્રયોગ ધણું કરીને શિયાળામાંજ કરવો અને બનતા સુધી ગાયના હઠીમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલીજ જાસ વાપરવી કેમકે અત્યંત ગરમીની મોસમમાં જાસ વાપરવી એ જોઇએ તેવી હિતકર નથી, વળી ઉપર બતાવેલાં દરદોની સાથે તાવ રહેતો હોય અગરતો દરદી છેક દુબળ હોય કે મુર્ચ્છા, બ્રમ, ઘ્રહ, કિંવા રક્તપિત એટલે લોહી પડવાના દરદથી પીડાતો હોય તો તેના માટે જાસનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તથાપિ તાવનો વેગ અત્યંત ઝીણો અને જીર્ણ હોયતો મોળી જાસ આપી શકાય.

આજથી થોડાજ વર્ષો પહેલાં ડૉક્ટર મંડળમાં જાસ એ એક નકામી ચીજ મનાતી હતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓના સંસર્ગથી

છાશના ઉપયોગ તરફ કેટલાએક લોકોને અભાવ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. સંગ્રહણી જેવાં દરદોમાં દેશી વૈદો પોતાના દરદીઓને બીજા બધા ખોરાક ત્યાગ કરાવીને કેવળ એકલી છાશ ઉપરજી રાખતા ત્યારે કેટલાએક ડોક્ટરો એમ પણ બોલતા કે આ ઉંટ વૈદો દરદીઓને જીખ્યા રાખીને મારી નાંખે છે, બોકોમાં પણ એ કથનોની અસર એટલા સુધી ફેલાઈ હતી કે નવી ડોક્ટરી સલાહ ઉપર આવવાર રાખવા મંડીગયેલા કેળવાએલાઓના ઘરમાં તો છાશનાં કદી પણ દર્શન સરખાં પણ ચતાં નહોતાં. છાશથી શરદી થઈ જાય છે એવી તેઓની માનિનતા થઈ ગઈ હતી અને તેથી પોતાનાં બાળકોને તો તેનો સ્પર્શ સરખો પણ કરવા દેતાં ડરતા હતા, પરંતુ વિચારોનું જ્યારે પરિવર્તન થાય છે ત્યારે વખત લાગતો નથી; અને તે પ્રમાણે છાશ સંબંધી વિચારો પણ સપાટાબંધ બદલાવા લાગ્યા કેટલાએક હંગેરીઅન ડોક્ટરોએ અનુભવ લેઈ જાહેર કર્યું કે દહીં અને તેમાંથી બનતી છાસમાં આંતરડાંના ચોક્કસ પ્રકારના જંતુઓને મારવાનો ગુણ છે અને તેથી સંગ્રહણી જેવાં આંતરડાંના વિકારનાં દરદોમાં છાશ બહુજ ગુણકારી છે. પશ્ચિમના વૈદ વિદ્યાના શોધકો અને અભ્યાસદોમાં એક મોટો ગુણ એ છે કે તેઓ દરેક નવીન શોધ કે નવીન વાત સાંભળીને આગ્રહથી તેનો અભ્યાસ કરવા મંડી જાય છે, અને તેથી આ અભિપ્રાય જાહેર થયા પછી બીજા પણ અનેક યુરોપીયન ડોક્ટરોએ છાસનો અનુભવ લેવા માંડ્યો, જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે આયુર્વેદની જીનામાં જીની શોષણી એટલે કે ઘેરઘેર નિત્ય વપરાતી છાસની ડોક્ટરી વર્ગમાં પણ સ્થાપના થઈ. જો કે અર્શ, સંગ્રહણી, ઝાડો, મરડો, ચુંક, શુળ, પીડ અને ગોળા

વિગેરેના દરદમાં જાસ અકસીર ફાયદો બનાવે છે, તો પણ તેનો ઉપયોગ સમજીને કરવો જોઈએ, સંગ્રહણીના દરદમાં જાસ ફાયદો કરે છે એ ઉપરથી ધણા ખરાબોના મનમાં એવી ભ્રમણા ઉત્પન્ન થઈ છે કે આંતરડાનાં અધાં દરદોમાં પણ જાસ ફાયદો કરેજ, અને તેથી લીવર અને સખ્ત બંધકોશના દરદમાં પણ તેઓ જાસ વાપરવા મંડી જાય પરંતુ તેમાં તેઓની ભૂલ છે, કેમકે જાશમાં રસ વાહિનીઓનો સંગ્રહ કરવાનો ગુણ રહેલો છે અને તેથી એવાં દરદોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી વિશેષ બંધકોશ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આવાં દરદોમાં તો જાસ નહિ પરંતુ દુધનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેમકે ઉદરરોગ એટલે જળોદર, યકતોદર, વાતોદર, બદ્ધ ગુદોદર વિગેરેમાં તો દુધ જ ફાયદાકારક છે, જાસ નહિ, જાશમાં પુષ્ટી આપવાનો ધર્મ નથી અને છે તો તે અદ્ય પ્રમાણમાં છે, જેથી પાચન ક્રિયાની મંદતાને લીધે ઉત્પન્ન થતાં દરદો જેવાં કે સંગ્રહણી, મરડો, અર્શ, ચુંક, શુળ વિગેરેમાંજ તેનો ઉપયોગ કરવો એ ઠીક છે, જેને દુધ પણ ન પચે તેને જાશતો પચીજ શકે એમ સમજીને જાશનો ઉપયોગ કરવો એ માત્ર અજીર્ણ, ચુંક, શુળ અને ઝાડા, મરડા કે સંગ્રહણીના માટે જ મથાર્ય છે.

કટલાંએક મનુષ્યો પોતાને જાસ અનુકુળ નહિ આવવાની ક્યારે કરે છે. કોઈ કહે છે કે જાસ આવાથી તેમના સાંધા ઝડાય છે અથવા કળતર થાય છે કે શરદી જેવું થઈ જાય છે. નખાના શરીરમાં અથવા તો પ્રકૃતિ અનુસાર કદાચ એમ બનતું હશે એ વાત માન્ય કરીએ તો પણ ધણી ખરી વખતે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે તેઓ જે જાશનો ઉપયોગ કરે છે તે મથાર્ય હોતી

નથી. જાશનો ઉપયોગ કરવામાં મુખ્ય વાત એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે એક તો ખાટી હોવી જોઈએ નહીં, પરંતુ બારથી ચોવીશ કલાકના દહીંમાંથી બનેલી હોવી જોઈએ. એ કરતાં વધારે સમયના દહીંમાંથી જાણ તૃપ્તિયાર થયા પછી એ કરતાં વધારે સમય સુધી પડી રહેવાથી ખાટી થઈ જવાથી માફક ન આવે અને સાંધા પકડે કે ચરદી ઉત્પન્ન કરે તો તેમાં કંઈ પણ નરાન નથી, વળી શાક, દાળના અભાવે સૂકો રોટલો ગળે ઉતારવાને માટે ગરીબ લોકો ગમે તેટલું પાણી નાખીને કરવામાં આવેલી પાણી જેવી જાણ ખાઈ તો ભલે ખાય, પરંતુ તેણે ઔષધ તરીકે જાણ રાપરવી હોય તેણે તો ઉપર કશા મુજબ દહીંમાં માત્ર ચોથા ભાગનું પાણી નાખીને તયાર કરવામાં આવેલી તક નામની જાડી જાણજ વાપરવી. ઉદર અને આંતરડાંના ઇલાજમાં રોગોમાં ડોક્ટરો બીજાકુલ પાણી પીવાની મના કરે છે અને જોગેદર જેવાં દરદોમાં તો પાણી ખાસ નુકસાન કારક છે એ દેખીતું જ છે, છતાં આવાં દરદોવાળાઓ પાતળા પાણી જેવી જાણ પીધા કરે તો તેના લીધે શાસ્ત્રમાં કશામાં મુજબ ફાયદો ન થતાં બિચરું નુકસાન થાય એ વાત પણ નિશ્ચંક છે. દુધમાં ખટાશ ઉત્પન્ન થયા સિવાય તેનું દહીં બનવું જ નથી અને તેથી ગમે તેવી તાજી જાણ હોય તો પણ તેમાં ચર્કિચિત પણ ખટાશનો ભાગ હોય એ દેખીતું જ છે. આ કારણને લેઈને ગમે તેવી મોળી લાગતી જાણનો પણ એકલો ઉપયોગ ન કરતાં તેમાં રહેલા ખટાશને તોડવા માટે ખટાશના પ્રમાણમાં તેમાં સિંધાલુણ મેગવડું જોઈએ, સિંધાલુણ ન મળે તો પછી લેના બદલે મીઠું નાખવું પરંતુ એકલી જાણનો ઉપયોગ કરવો નહિ. વળી જેના પેટમાં વાયુ રહેતો હોય

કે પેટ ચડી આવતું હોય તેણે જાણની સાથે મીઠું અને થોડીએક શેકેલી હિંગ અથવા તો હિંગાપ્તક ચૂર્ણ મેળવીનેજ પછી જાણ આવી જોઈએ. જેને પિત્તનું જોર હોય, ખાટા મચરકા કે ખાટી ઉલટી થઈ આવતી હોય તેણે તો મુદ્દલે. ખાટી જાણ નહિજ આવી જોઈએ, અને જે મોળી જાણ ખાવામાં આવે તેમાં પણ શેકેલું જીરું તથા સાકર કિંવા મધ મેળવીને ખાવી જોઈએ. જેની કફ પ્રકૃતિ હોય કિંવા જેને જાણ ખાવાથી શરદી થઈ આવતી હોય તેણે મીઠા ઉપરાંત સુંઠ, મરીઆં અને લીંડી પીંપર કિંવા એકલી સુંઠનું ચૂર્ણ ઉમેર્યા બાદજ જાણનો ઉપયોગ કરવો.

જાતીનાં દરદો અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને શ્વાસ કાસ Bronchitis, સળેખા, શરદી, દમ અને કફથી ભરેલી ખાંશીમાં જાણનો ઉપયોગ કરવો એ હિતારહ નથી. હાલમાં કેટલાએક ડોક્ટરો ક્ષયના દરદીઓને પણ જાણની ભલામણ કરેછે, તેથી ધણું-કરીને જેનાં આંતરડાં ખગડેલા હોય તેવા દરદીઓનેજ ભલામણ કરતા હશે, પરંતુ એકાદ ઉપચારક દરદનું સ્વરૂપ સમજીને અમુક ચીજની ભલામણ કરે તે ઉપરથી કોઈએ પણ વમર વિચારે તેનું અનુકંષ કરવા મંડી જવું એ સલામત નથી.

અર્થ અને સંગ્રહણીના દરદ માટે જાણ એ ઉક પ્રાચીન કાળથી એક અકસીર ઉપાય બનાવેલો છે. અને તેથી આર્થ વૈદ્યક ના જુનામાં જુના ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

ચિત્રાનાં મુગીઆંતી જાલને બારીક વાટીને એક માટીના વાસણમાં તેનો લેપ કરવો. આ વાસણમાં તૈયાર કરવામાં આવેલું

દહીં અથવા તો છાશ અર્શના વ્યાધિમાં અત્યંત મ્હિતકારક છે. જન કે પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલા એટલે લોહી પડતા અર્શમાં છાશનો જોષએ તેના ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, પરંતુ સુકા એટલે વાયુ અને ક્ષય થયેલા અર્શના માટે તો છાશથી હિતમ બીજો કાર્ષ લેવાયજ નથી. દરદીના દોષનો વિચાર કરીને જેમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં ન આવ્યું હોય તેવી એટલે ઘોલ, કે મથિત નામ-વાળી છાશનો કિંવા લુખી એટલે માખણ કાઢી લીધેલી તક નામની છાશનો ઉપયોગ કરવો જોષએ. અને માટે સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જે અર્શ ક્ષના કોપથી ઉત્પન્ન થયા હોય તેમાં લુખી છાશ એટલે તકનો, જેમાં વાયુ અને ક્ષનો કોપ સરખા ભાગે હોય તેમાં અર્ધા ચીકટવાળી એટલે મથિતમાં અને જેમાં કેવળ વાયુનો કોપ હોય તેના દરદમાં જેમાંથી બિલકુલ ચિકટ કાઢી લેવામાં ન આવ્યું હોય તેવી છાશનો એટલે ઘોલનો ઉપયોગ કરવો.

દરદીનું બળ, રતુ, દેશ, રોગની સ્થિતિ વિગેરેનો વિચાર કરીને વૈદે દરદીને અન્ન પાણી વિગેરે બીજી ચીજોનો આહાર પરીત્યાગ કરાવીને સાત, દશ, પંદર કે ત્રીશ દિવસ મુધી કેવળ છાશ ઉપરજ રાખવો. જેનો જઠરાગ્નિ અત્યંત મંદ પડી ગયો હોય તેવા દરદીને તો કેવળ છાશ ઉપરજ રહેવાથી જેનું પોષણ ન થઈ શકતું હોય તેને માત્ર સાંજના સમયે ચોખ્ખાની ધાણીની છાશમાં ઘેંશ ગનાવીને આપવી, અથવા તો છાશની સાથે ધી નાંખેલો ભાત આપવો. અથવા તો છાશમાં તૈયાર કરવામાં આવેલો મગનો યુષ આપવો અને તે પછી જન્ય એટલે પાછી સિંધાલુલુ નાંખેલી છાશ પાવી.

જેટલા દિવસો માટે છાશના શેવનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે સમય પુરો થાય ત્યાર પછી એકદમ છાશ છોડી દેખે

દરદીને કેવળ અન્નનો આહાર શરૂ કરવો નહિ, પરંતુ છાશનેક પ્રયોગ જે એક મહીનો ચલાવવામાં આવ્યો હોય તો તે પુર્ણ થયા પછી ધીમે ધીમે ચોખ્ખા, મગનો યુષ વિગેરે હલકો ખોરાક થોડો થોડો આપવો અને બાકીની કુદા છાશ પાછને તૃપ્ત કરવી. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે દરરોજ થોડો થોડો અન્નનો આહાર વધારતા જઈને બીજા એક મહીના પછીજ છાશનો કેવળ ત્યાગ કરવો.

આ પ્રમાણે બરાબર રીતે સમજીને જે મનુષ્ય તક સેવનના પ્રયોગનું અવલંબન કરે છે, તેનો જઠરાગ્નિ દ્રઢ થાય છે. બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણનો વધારો થાય છે. શરીરમાંથી નાશ પામેલું લોહી, માંસ પાછું ભરાય છે અને અર્શનો વ્યાધી નાબુદ થાય છે જે ફરીથી ઉત્પન્ન થતોજ નથી. પૃથ્વી ઉપર ઉગેલા દ્રઢ મુળવાળા ડાલ, અને કાંસની જડ પણ તેઓના મુળમાં છાશ રેડવાથી નાબુદ થઈ જાય છે, તો પછી તકસેવનથી જેની જઠરાગ્નિ મંદ સંદીપન થયેલી છે એવા મનુષ્યના સુકા અર્શ જતા રહે તેમાં શું આશ્ચર્ય !

છાશના સેવનથી ઓતોની શુદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે જઠરાગ્નિ પ્રદાપ્ત થાય છે, અને તેથી ખાધેલા ખોરાકનું સારી રીતે પાચન થઈ તેમાંથી ઉત્તમ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી વાયુ અને કષ્ઠ જનિત સંગ્રહણી અને ઉદર રોગોમાં પણ અર્શની માફક છાશનો પ્રયોગ કરવો એ સર્વથા પ્રયોજનીય છે.

આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે વાયુ કિંવા કફના કોપથી થયેલી આંતરડાંની નબળાઈ કિંવા જઠરાગ્નિની મંદતાને અને તેના લીધે થયેલા અર્શ, ગ્રહણી, ખેંક, યુગ્મ, ગોગો, અજીર્ણ આદિ રોગો વિગેરે દરદોમાં તક સેવનનો પ્રયોગ હિતકર છે, પરંતુ પિત્તની વિકૃતિને લીધે

થયેલાં ચક્રતટિકા, બંધકોશ, રક્તાર્થ, આમ રક્તાતિસાર વિગેરે દરદોમાં હાથનો પ્રયોગ જોઈએ તેવો ફાયદો કરતો નથી. અને તેથી તેવાં દરદોમાં હાથના બદલે આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા મુજબ કેવળ દુધ પીને રહેવાનોજ પ્રયોગ કરવો.

સંગ્રહણીના દરદમાં કેવળ હાથ, દુધ કે દહીં પીનેજ રહેવાના પ્રયોગની પ્રાચીન આચાર્યોએ તો ભલામણ કરી છે, પરંતુ આધુનિક રસવૈદ્યોનો આવો એકાદ પ્રયોગ ચાલતો હોય તેવા સમયમાં તે દરદને નાણુદ કરવાના કાર્યમાં અનુકુળ થઈ પડે તેવી કટલીએક ઔષધીય બનાવટોનો પણ ઉપયોગ કરતા જણાય છે. આ બનાવટોમાં દુગ્ધવટી, તકવટી અને દધિવટી એવી ત્રણ પ્રકારની બનાવટો સાથે વાપરવાથી દરદીઓને જલદી ફાયદો થયાનો અનુભવ ધણાએક વૈદ્યોને આવેલો છે, અને તેથી તે બનાવટો અત્રે આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

દુગ્ધવટી—શુદ્ધ કરેલો દિંગજોઠ એક તોલો અને લવિંગ, અફીણ, વછનાગ, જાયફળ તથા ધતુરાનાં શુદ્ધ બીજ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી વિજયાભાંગના રસમાં ખરલ કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓમાંથી દર રોજ સવાર, સાંજ એક એક ગોળી ખાવી અને તેના ઉપર માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું, અથવા જો એકલા દુધથી ન રહેવાય તો સાદી ચાખાનો મોજો ભાત અને દુધ ખાવાં. બીજા કંઈ પણ ખાવું નહિ, ખીદા અને પાણીનો તો તદન ત્યાગજ કરવો જેથી સોજા, કમજો, સંગ્રહણી અને ઝાડો, મરડો દુર થાય છે.

તકવટી—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, ગંધક એક ભાગ, વછનાજ એ ભાગ, તામ્રભસ્મ ચાર ભાગ, મંદુરભસ્મ ચાર ભાગ અને લીંડી પીપરનું ચુર્ણ ચાર ભાગ લેઇ શાહજીરાના કવાચમાં ઘુટીને એક વાલના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાળવી.

દરરોજ સવાર સાંજ એક ગોળી છાશ સાથે લેવી અને તેના ઉપર કેવળ છાશ પીને રહેવું, મીઠું ખાવું નહિ, તેમજ પાણી પણ પીવું નહિ જેથી સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં દરદા દુર થાય છે,

દધિવટી—શુદ્ધ પારો, ભાંગરાના રસમાં શોષિતો ગંધક (ગંધક તે શોષિતી વખત ધીમાં ઓગાળ્યા પછી દુધના બદલે ભાંગરાના રસમાં ઠારવો, શુદ્ધ હરતાલ, વછનાગ, મોરથુથુ, ચણકબાલા, તામ્રભસ્મ, ખલખાપરીયું, સોના મુખીની ભસ્મ અને લોહભસ્મ એ બધાં સરખા ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી તેને નગોડ, માલકાંકણી, ઘોળા પુલની ગલેણી, અરણી, અને ચિત્રાનાં મૂળીઆંના રસની ભાવના દેઈ સરસવના દાણા જેવડી ગોઢીઓ વાળવી અને તેમાંથી સાત ગોળીઓ લીંડી પીપરના ઉકાળા સાથે આપવી અને તેના ઉપર સાકર નાખેલું દહીં ખાવું, જેથી સંગ્રહણી અને જઠરાગ્નિની મંદતા દુર થાય છે.

ડાંભો, કાંટાળો ડાંભો.

સં. મારિય, કંટકમારિય, હિં. મરસા, નવડા, કટિનતીઆ,
મ. કટિલાજી, પોકળયાચી બાજી, પાઠાચી લાજી, માટ, કટિમાટ,
ખં. કાંટાનટે ગુ. ડાંભો, કાંટાળો ડાંભો, કાંટાળો લીમડો, લા.
Amarantus spinosus.

વિવરણ—આ વનસ્પતિની સાદો ડાંભો અને કાંટાળો ડાંભો
એવી બે જાત થાય છે, એના છોડવા લીમડાના છોડવાને મળતા
થતા હોવાથી ફટલીએક જગ્યાએ તેને કાંટાળા લીમડાના નામથી
પણ ઓળખે છે. ચોમાસાની રતુમાં એના છોડવા પુષ્કળ પ્રમાણમાં
જગી આવે છે અને તે દોઢથી અઢી ફીટ જેટલા ઊંચા વધે છે,
તો પણ ફટલીએક વખતે તે જમીન ઉપર છાતળાંની માફક પથરા-
યેલા પણ જોવામાં આવે છે, એમાંથી શાખાઓ ઘણી નીકળે છે
અને તે લીલા કે જાંબુડી હાથા લેતા રંગની અને ચળકતી હોય છે.
એનાં પાંદડાં લાંબજોળ અને ઉપરની બાજુથી ઘેરા લીલા અને
નીચેની બાજુથી શીકા લીલા રંગનાં હોય છે. પાંદડાંઓના ખૂણામાં
તીખી અણીવાળા સીધા કાંટા આવેલા હોય છે. પુલો પીળાસ લેતા
લીલા રંગનાં અને સૂક્ષ્મ દંડનાં હોય પત્રકાણુ તથા શાખાઓને
છેડે લાંબી નરમ લટના જેવી કલંગીઓના સ્વરૂપમાં આવેલાં હોય
છે તેમાં વચલી લાંબી કલંગીઓના થડ પાસે થોડી ટુંકી કલંગીઓ
પણ હોય છે, ફળો કાચાં હોય ત્યારે શીકા લીલા રંગનાં અને સૂકાય
છે ત્યારે ભુરા રંગનાં થઇ જાય છે. દરેક ફળમાં એક, એક બારીક
ખીજ હોય છે જે ઘેરા, તપખરીઆ કે કાળા રંગનું હોય ઘણું જ
લીસું અને ચળકતું હોય છે.

હાંભો શાક ભાજી તરીકે દરરોજના ખોરાકમાં વપરાતો હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો હાંભાને મધુર, શીતળ, મળને રોકનાર, પિત્તનાશક, વાયુ અને ક્ષ્મને કરનાર, રક્ત-પિત્ત નિવારક તથા અગ્નિની વિષમતાને દુર કરનાર માનેલો છે, પરંતુ આર્યોષધિ સંજ્ઞા શોધખોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેના બીજા જે ચમત્કારીક ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે સંજ્ઞાધિ વર્ણન કરતાં ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે:—

“ The authors of the Pharmacopaeia of India regard the plant as a simple emollient, and inferior to many others, but recently the root has been found to be of great service in the treatment of gonorrhoea and eczeima. In gonorrhoea it is said to stop the muco-prulent discharge and all the concomitant symptoms, such as heat, scalding and general irritation.

“ હાંમકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ ” નો કર્તા આ વનસ્પતિ-ને સાધારણ વેદના શામક અને બીજાં ધણાં ઔષધોથી ઓછી ફાયદાકારક માને છે, પરંતુ હાલમાં થોડો વખત થયાં તેનાં મૂળીઆં પ્રમેહ અને ખરબચાની સારવારમાં ધણું કામ કરનારાં માલમ પડ્યાં છે. પ્રમેહના દરદમાં એનો ઉપયોગ કરવાથી રસી વહેતી દુર યાય છે, તેમજ પેશાબની ઊંચુતા, જનનેન્દ્રિયનો દાહ (બળતરા)

તથા મારવા વિગેરે આ દરદને લીધે થતા સઘળા ઉપદ્રવો પણ નાશ પામ્યા છે.

“ઝાઝમે મેઢેરીયા મેડિકા” ના કર્તા ડૉક્ટર આર, એન, ખેરી જણાવે છે કે:—

The root is given in combination with other astringents in menorrhagia and in gonorrhoea, Its ashes are used for the same purposes as the ashes of Aghada, apaste of which is applied in eezema.

એનાં મૂળીઆં ખીજા ગ્રાહી પદાર્થો સાથે મેળવીને સ્કલપ્રદર અને પ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે. અધેડાના છોડવામાંથી કરવામાં આવેલી રાખ જે જે કાર્ય સાધે વપરાય છે, તે, તે કાર્યોમાંથી આની રાખ પણ વપરાય છે. વળી એ રાખને પાણી સાથે ઘુંટીને તેનો ખરજવા ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે.

ઉપરના બે લેખો વાંચ્યા પછી એનાં મૂળીઆંના ઊકળાને અમારા તરફથી પણ પ્રમેહના કેટલાએક દરદીઓ ઉપર ઉપયોગ કરી જોતાં તેમાં મુત્રલ, શેયલ, ગ્રાહી અને વિપદર યુક્ત રહેલા છે એમ અનુભવમાં આવ્યું છે, કેમકે એના ઉપયોગથી પેશાબ છુટથી જતારે છે, મૂત્ર નળીનો સંકોચ દુર થાય છે, પેશાબની જિંથતા તથા જનનેન્દ્રિયનો દાહ શાન્ત થાય છે, રસી આવતી બંધ પડે છે અને પ્રમેહનું વિષ શાન્ત થઈ દરદીને આરામ થાય છે. આ રીતે આ ઔષધિ પ્રમેહના દરદ ઉપર જિતમ કાર્ય કરી શકે છે, અને

તેથી આ દરદ ઉપર સુખડનું તેલ, ચણક્યામનું તેલ, કાપિયા
ઝાંઘલ કે એવીજ ખીજ મોઢા મૂલ્યે મળતી વસ્તુઓ વાપરવા
કરતાં કુદરતના લાંડારમાંથી મફત મળતી આ ઔષધિનો ઉપયોગ
કરવો એ ગરીબોના માટે અત્યંત ફાયદાકારક છે.

દાદરા. (વેંછીકાંટો).

સં. અરિષ્ટ મંજરી, હિં. ખોખલા, ખોઢાલા, કુપિય, મ.
ખોખલી. કુપી, ખાજેટી, બં. મુક્તવાર્ષી, ગુ. દાદરા, વેંછીકાંટા
લા. *Acalypha Indica*.

વિવરણ—દાદરાના છોડવા ઘણીખરી જગ્યાએ બારે માસ
જેવામાં આવે છે, તોપણ એમાસામાં તે વિશેષ જાગી આવે છે.
આ છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ જાંબા વધે છે. એની ડાંડી ઘણું કરી
પાતળી અને સીધી રહેલી હોય છે અને તેમાં વિશેષ શાખાઓ
નીકળેલી હોતી નથી; પરંતુ કાષ્ઠવાર તેમાં જતરાતર ન્હાની થતી
શાખાઓ નીકળેલી હોય છે તેથી એનો છોડવો જુમર જેવો ભરા-
એલો દેખાય છે. એનાં પાંદડાં મધ્ય લાગેથી પહોળાં અને મન્ને
છેડે જરા સાંકડાં થતાં હોય તે એકથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને
ગાા થી રાા ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાંદડાંની કાર સૂક્ષ્મ ઘંતા-
વાળી હોય છે, પરંતુ ડીંટડીની નજીકમાં અખંડ હોય છે. એની
ડીંટડી ૨ થી ૩ા ઇંચ લાંબી અને સીમડાની સળી જેવી પાતળી
હોય છે. એનાં ફુલો સૂક્ષ્મ, પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં અને ફળો

એરંડનાં ફળોની માફક ત્રણ ખાંચીઆવાળાં હોઇ કદમાં બા લાઇન બાસનાં હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર સફેદ વળની ફવાટી હોય છે તેમજ એમાંથી એરંડા જેવી અણુગમતી વાસ નીકળે છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ઔષધિના ગુણુદોષ વર્ણવવામાં આવેલા હોય એમ જણાતું નથી, તેથી દેશી વૈદ્યો તરફથી તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો નથી. માત્ર કેટલાએક મામડીઆ લોકો તેનાં પાંદડાંના રસનો દાદર ઉપર ચોપડવામાં ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણુદોષો સંબંધિ ખારીડીથી શોધખોળ કરનારા વિદેશી વિદ્વાનોને તેમાં કેટલાએક જિતમ ગુણો માલમ પડ્યા છે અને તેથી તે ગુણોનું વર્ણન કરતાં ટાકટર ડીમક જણાવે છે કે:—

The expressed juice of the leaves is in great repute, where ever the plant grows, as an emetic for children, and is safe certain and speedy in its action like The cacuanha, it seem to have little tendency to act on the bowels or dispress the vital powders, and it decidedly increases the secretion of the pulmonary organs. The dose of the expressed juice for infant is a tea spoonful.

આ છોડવાઓ જ્યાં આગળ થાય છે ત્યાં આગળ એનાં પાંદડાંનો રસ ખાળકોને ઊલટી કરાવવાને માટે ધણો જણીતો છે.

અને તે આશ્પીકાક્યુઆનાની માફક સહીસલામત, ખાત્રીબંધ અને તત્કાળ અસર કરનારો છે, વળી તેમાં આંતરડાં ઉપર રેચક તેમજ હૃદય ઉપર શામક અસર કરવાની પણ કંઈક પ્રકૃતિ રહેલી છે, અને તે ફેફસાંના પ્રવાહને મજબુત રીતે વગારે છે. બાળકોના મનઃ તેના રસની માત્રા એક ચાહા પીવાના ચમચાપુર છે. એકાનોમિક પ્રોડ્રૂક્ટ આફ દન્ડીઆ નામે વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા ડોક્ટર વૉટ સાહેબને આ ઔષધિ સખંધિ લખતાં સરખ્યન બ્રીગેડ જણાવે છે કે:—

In asthma and bronchities I have employed it with benefit both for children and adults.

દમ અને કંઠનળીના સોજાથી બિતપન્ન થયેલી ખાંસીના દરદ-માં મેં તેને બાળકો તેમજ મોટાં મનુષ્યોમાં સારા ફાયદા સાથે વાપર્યું છે.

આખ્યે મેટેરિયા મેડિકાના કર્તા ડોક્ટર આર, એન ખોરી જણાવે છે કે:—

Cathartic emetic expectorant and vermifuge, The infusion with a little garlic is used to expel worms in children, The decoction is safe; speedy and sure laxative and emetic like senega or The cacuanha. It increases the pulmonary secretions but does not cause any depression of the vital powers; given in pulmonary.

tuber culosis, croup, asthma, and bronchites of children.

આ ઔષધિ ઝાડો સાદુ લાવનાર, ઝિલટી કરનાર, કફને બહાર કાઢનાર અને કૃમિદ્ર છે, થોડાએક લસણ સાથે એનો ચાહ! બનાવીને બાળકોના કૃમિ દુર કરવાને માટે વપરાય છે.

બાળકોની ફેફસાંની ચાંડીઓ, કુકડીઆ ખાંસી, દમ અને કંઠનળીના સોજામાં આપવાથી એનો ઝિકાળો સહીસલામતી બરેલો, ખાત્રીવાળો, તરતજ અસર કરનારો, ઝાડો સાદુ ચિતારનારો અને ઝિલટી વાટે કફ બહાર કાઢનારો તેમજ આઘાતીકાકયુઆના અને સોનેગાની માફક કફને હરનારો ધલાજ છે. જો કે તે ફેફસાંમાંથી કફનો પ્રવાહ બહાર નીકળવાની ક્રિયામાં વધારો કરે છે, પરંતુ અવનતરવનો છટાડો થાય અર્થાત્ હૃદયની ગતિ નબળી પડે એવું કંઈ પણ કારણ ઉત્પન્ન કરતો નથી.

આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે ન્હાનાં બાળકોની ખાંસી, દમ અને હૃદના માટે આ એક ચિતમ ઔષધિ છે માટે વૈદ્યોએ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરી અનુભવ લેવો ઘટે છે.

“**હન્ડીઅન્ડ લેન્ડસ એન્ડ ડ્રૂસ**” ના કર્તા મે. નાડકર્ણી સાહેબ તેના આ બધા ગુણો વર્ણવવા ઉપરાંત વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે:—

Harkins treat cases of acute mania in early stages by the following mode; Take of one ounce of fresh juice of the leaves and dissolve

in it six grains of common salt; drop a little of this mixture in both nostrils every morning and then place the patient under cold shower baths for three mornings regularly; this causes a quantity of mucus and other matter to escape from the nostrils.

હકીમો થોડાજ દિવસો થયાં થયેલી એટલે નાનિ ધેલકાની પ્રાથમિક સ્થિતિની સારવાર નીચે મુજબ કરે છે.

આ ઔષધિનાં પાંદડાંનો રસ એક અધોળા લેકને તેમાં ૬ ધણિ-આર ખાવાનું સાદું મીઠું ઓગાળવું. પછી દરરોજ સવારના બન્ને નસકોરામાં આ મિશ્રણ થોડુંએક નાંખવું, અને પછી દરદીના માથા ઉપર વર્ષાદના જાપટાની માફક પડે એવી રીતે ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરાવવું. આ પ્રમાણે બરાબર રીતે ત્રણ રોજ સવારના કાંવું જેથી તેના નાકવાટે મગજમાં એકઠો થયેલો દોષ કદ સાથે નીકળી બહાર આરામ થાય છે.

પટોળ.

સં. પટોલ, તિક્ત, હિં. ક. વે. પરવલ, બં. તિલ પસેતા, અ. કડુ પડરળ, ગુ. કદવાપટોલ, આંખ ફટામણી, લા. *Trichosanthis Ciecumerina*.

વિવરણ—આંખ ફટામણીના વેલા ઓમાસે ધણા જોવામાં આવે છે, તેમાં પાંદડાંની રામી આગુએ ઝીલ્યા તાર જેવા તંતુઓ.

માં ગુણનાં નીકળે છે, જેઓની મદદથી નજીકનાં ઝાડવાને પકડી તેઓના ઉપર વેલા ચડી જાય છે. એનાં પાંદડાં દોઢથી પાંચ ઇંચ લાંબાં અને એથી છ ઇંચ પહોળાં હોય પાંચથી સાત ખૂચીઆવાળાં હોય છે. એમાં આવણુ, ભાદરવે ધોળાં રંગનાં ફુલો આવે છે, જે એક ઇંચ વ્યાસનાં અને અણુગમતી વાસવાળાં હોય ધણું કરી સવારના ઊઘડે છે. ફળો કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે સિંદુરીયા રાતા રંગનાં થઈ જાય છે, ફળો ઉપર ઝીણી ધોળા છાંટણી અને દશ, કે બાર ધોળા પટ્ટી કે લીટીઓ હોય છે, જે યજના મથાળે તેની અણીની ઉપર એકઠી થાય છે. ફળોનો આકાર વાડકારેલાં જેવો હોય છે, પરંતુ તે લીસાં અને બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં લાંબી અણીવાળાં હોય દોઢથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ૦.૫ થી ૧.૦ ઇંચ પહોળાં હોય છે. એના આખા વેલામાંથી એક જાતની અણુગમતી કડવાસ લેતી વાસ નીકળે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિઘંટકારોએ પટાળને તીખી, દરતને ઊતારનાર, ગરમ, કડવી, મળને ભેદનાર, પાચક, અગ્નિ પ્રદીપક તથા પિત્ત, કફ, અચ્ચ, કોઠ, લોહી બિગાડ, તાવ, દાહ, તપા, જિદર રોગ, વ્રણ, વિષ અને ત્રિદોષશામક માનેલી છે, તેમાં પણ એનાં પાંદડાંમાં પિત્તને સમાવવાનો, મૂળીઆમાં રેચક, વેલાઓમાં કફનાશક અને ફળોમાં સારક તથા ત્રિદોષ શામક અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફને પોતપોતાના સ્થાનકમાં સ્થાપન કરવાનો ગુણ મૂખ્ય લાગે રહેલો છે એમ માનેલું છે અને તેથી એનાં મૂળીઆં અને ફળો જીવન દેવાના કામમાં બીજા દવાઓ સાથે મેળવીને વપરાય છે. મળનો સ્વરસ જેમ ધણો રેચક મનાય છે, તેવીજ રીતે

પાંદડાંનો સ્વરસ વમન કરાવનારી અસરવાળો ગણાય છે અને તેથી જે દરદોમાં ઊલટી કરાવવાની અગત્ય જણાય છે તેમાં આપવામાં આવે છે. આ ઔષધિમાં રક્તશોષક ગુણ હોવાથી વિદેહક ઉપદ્રવ અને લોહી વિકારનાં બીજાં દરદોમાં પણ જેમ તેના ઉપયોગ થાય છે, તેવીજ રીતે જવરદ ગુણ હોવાથી એના એક રૂ. બાર વેલાઓનું ચૂર્ણ અને તેટલાજ ધાણાને રાત્રિએ બાર તોલા પાણીમાં બીંબવી રાખી સવારના તે પાણી ગાળી લેખને પછી તેમાં મધ નાંખી તેના બે ભાગ કરી એક ભાગ સવારે અને બીજા સડો પીવાથી નહિ ઊતરતા હોવા તાવે! પણ ઊતરી જાય છે.

આ ઔષધિ અનેક દરદો ઉપર કાયદો કરનારી હોવાથી પ્રાચીન આર્યવેદોએ ગુદાં ગુદાં દરદો ઉપર તેની જે વિધિવિધ બનાવટો નિર્માણ કરી છે, તેઓ પૈકી નીચે અતાવેલી મુખ્ય છે.

૧. પટોળાદિક ચૂર્ણ—પટોળ, દરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડાની અંતરછાલ, ચરીયાતું, ખેરનાં છાલ અને બીજાની છાલ એ બધાં સરખા બાજે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. માત્ર દર ટાકમે ૧ થી ૧૧ તોલા.

૨. પટોળાદિક કવાચ—પટોળનું પંચાંગ, ઉદ્બળ, દેવદાર, દરડે, બહેડાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, નામરમેથ, જેહીમધ, મળો અને અરડુસી એ બધાં સરખા બાજે એકઠાં કરી તેમાંથી ચાર તોલા લેઈ એસક તોલા પાણી સાથે ઊકાવતાં આઠ તોલા પાણી ખાંડી રહે ત્યારે ઊતારી મળી લેઈ દર વખતે ચારથી આઠ રૂ. બાર જેટલું પાવું.

આ ઉકાળો રાત દિવસ નહિ ઊતરતા તાવમાં ઉપયોગી છે.

એટલું જ નહિ પરંતુ તે રોગીઆ, તરીઆ, એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે ટાઢ વાઢને કિંવા એમને એમ આવતા ખીજ વિષમજ્વરો ઉપર પણ વપરાય છે. પટોળાદિકવાથ તેમજ પટોળાષ્ટક ચૂર્ણ મરમ જળ સાથે લેવાથી સારી પેઠે રાય લાગે છે અને તેથી ઠમજો, બ-રોળ, લીવરનો વધારો વિગેરેમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ પરી-ણામ આવે છે. વળી પટોળાષ્ટક ચૂર્ણમાં મજો મેળવી તેનો ઉકાળો કરી તેમાં ગુગળ એમવીને પીતાથી શરીર ઉપર ડુટેલા ઉપદંશની કુટ બેસી જાય છે.

૭ પટોળાદિક ક્વાથ નંબર ૨—પટોળના પાંદડાં મજોના વેલા, નાગરમેથ, ચરીઆણુ, લીંબડાની અંતરકાલ, ખેરસાર અને અરકુસીનાં મૂળીઆની છાથ એ બધાં સરખે બાગે લેઈ રીતસર ઉકાળો તૈયાર કરી દર ટાઢમે ચાટથી આડ તોલ પીરો.

આ ક્વાથમાં લોહીને શુદ્ધ કરવાના તથા તાવને ઢરવાના ઉ-ત્તમ ગુણો સમાયેલા છે, અને તેથી મડ, ગુમડ સાથેના તેમજ ખીજ કુટી નીકળતા તાવોમાં અત્યંત અસરકારક ઉપાય મનાય છે.

પટોળાદિક ક્વાથ નંબર ૩—પટોળનું પંચાંગ, મજો, ના-મરમેથ, અરકુસી, ધમાસો, ચરીયાણુ, લીંબડાની અંતરકાલ, કડ્ડ અને ખડસલીઆ એઓનો ઉકાળો કરીને પીવાથી શીત ના દાણા કાચા હોય તો તે શમી જાય છે અને પાકા થયેલા હોય તો સુકાઈ જાય છે શીતળાનો તાવ શાન્ત કરવાને તેમજ દાહ, જ્વર, રતવા અને પીત્તના અધિકતાવાળાં મણો નાણુ કરવાને માટે એનાથી ઉત્તમ ખીજું આપક નથી.

પટોલાદિ ચૂર્ણ—પટોળનાં મૂળ, હળદર, વાવડીમનાં મીંજ, કપીલો, હરડે, બહેડાં, આમળાં એ દરેક બે, બે ભાગ, તજ અને મળીનાં મૂળ એ દરેક ત્રણ, ત્રણ ભાગ તથા નસોતરનાં મૂળની છાલ ચાર ભાગ લઈ ખાંડી વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરવું.

આ જળ રેચક ઔષધ છે અને તે દશ બાર વાલ જેટલો લેઈ ચાર તોલા માયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કમળો, જળોદર, સોજા વિગેરે દંદોમાં જિતમ થાયદો થાય છે. જ્યાં સુધી આ ઔષધનું સેવન ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ખોરાક વધન હલકો એટલે કાંઈ ભાત કે ઓસામણ જેવોજ વાપરવો જોઈએ.

પટોલાદિ વમન—પટોળનાં પાંદડાં, અરડુસી, લીંબડાની અં. તરછાલ, ઘોડાજળ, આકડાના મૂળની છાલ અને મીંદોળનાં મૂળ એએને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું.

આ ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૩ તોલા જેટલું લેઈને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી જિલ્લી થઈ તેની અંદર કદ અને પીત્ત નીકળી જાય છે.

શોધન ચૂર્ણ—પટોળનાં મૂળ, મોથ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મીંદોળનો ગવ, પરજનાં ખીજ, ગરમાળાનો ગોળ, ઈદ્રજવ, સાત-વીણની છા. ઉપચેટ, કુકડવેલનાં ફળ, દારૂગદર અને સરસવ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરવું અને તેમથી દર ટાકમે ૦૩ થી એક ૩ બાર જેટલું લેઈ ગરમ પાણી સાથે પીવું જેથી કાંડો તથા ઉલટી થઈ સામડીનાં દરદો, કોહ, સોજા, પાંડુરોજ, મેલેરીયાનો તાવ વિગેરે નાશુદ થાય છે.

પીલુડી.

સં. કાકાચી, વાયસી, હિ. મઠાય, કવેચા, મ. લઘુકાવળી
ગુ. પીલુડી પોપડી, બં. ગુડ કાગાઇ, લા. Solanum Nigrum.

વિવરણ—પીલુડીના છોડવા ચોમાસે ધણી ઉગી આવે છે, અને કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ જંગલમાં આવે છે એ છોડવાઓ એકથી ત્રણ ફુટ ઝાંચા વધતા હોઇ તેની શાખાઓ મરચી, રીંગણી કે ધંતુરાની શાખાઓની માફક આડી અવળી નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં મરચીનાં પાંદડાંને મળતાં હોઇ કુલ સૂક્ષ્મ ધોળા રંગનાં અને રંગ ગોળ વટાણા જેવાં હોયછે, જે પાકે છે ત્યારે રાતાં અને કાળા રંગનાં થઇ જાય છે. આ છોડવાઓ દરેક સ્થળે થતા હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને કેટલાએક સ્થળોએ “ટીલમડી” ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

ગુણદોષ—પીલુડીમાં સોળને ટાળવાનો, મૂત્રલ, સારક અને રક્તશોષક ગુણ સમાયેલા છે, અને તેથી તે સોળ, શૂળ, કક, અશ્વ કોઠ વિગેરેમાં ઉપયોગી છે, એવું પ્રાચીન નિબંધોમાં કહેલું છે તથાપિ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાની યથાર્થ જ્ઞા મળે એ વાત એ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવેલી નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી સંબંધિ શોધમાળ કરનારા આધુનિક વિદ્વાનો જણાવે છે કે:—

પીલુડીનો રસ કાઢી તેને માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે તેનો લીલો રંગ બદલાઇને લાલાશ પ તો બદામી રંગ થઇ જાય ત્યારે ઉતારી ગાંધી લેઇ પદરથી વીસ તોલા જેટલો પાવાથી

જળ રચક, જીવાણી અને મૂત્રલ અસર કરી લીવર એટલે ક્લેબનર વધારે થવાના જીવામાં જીવા દરદને દુર કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે સથે હાટેડીઝીઝ એટલે હલોગ હોય તો તેમાં પણ ફાયદો થાય છે, વળી એના ઉપયોગથી બરોળનો વધારો તથા આખા શરીરે ચડલા સોજા પણ દુર થાય છે. આ પ્રમાણે તબીબ કરવામાં આવેલો રસ ન્હાના પ્રમાણમાં એટલે અઢીથી પાંચ તોલા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો તે રક્તશોષક અસર કરી આખા શરીરે ફેલા-એલા ખરખવાના બાધિને તથા ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદને દુર કરે છે. તેનામાં રહેલા મૂત્રલ ગુણને લીધે તેમજ લોહી અને પેશાબમાં એકલા થએલા કારોને ગાળી લોહીને શુદ્ધ અને પુષ્ટ કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે દેહને રોગથી મુક્ત કરી દીર્ઘાયુ આપનાર ઔષધો કે જે રસાયનના નામે જાણખાય છે તેઓમાં એને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે અને તેથીજ એને પ્રાચીન ચિકિત્સકાએ “ રસાયનરા ” એટલે રસાયન ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગુણ પ્રદાશિક્ષ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે અને તે યથાર્થ જ છે, કેમકે તેનો વિધિસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સંધિવા, માંડીઓ વા, જળોદર, પ્રમેહ, કફ, સોજા, અર્શ કોઠ, બરોળ અને લીવરનાં દરદોમાં ઊત્તમ ફાયદો અતાવે છે. વળી એમાં સોજા ઉતારવાનો, જળરચક, અને વેદના કામકે ગુણ રહેલો હોવાથી વધરાવળ અને અંડકોશનાં વેદનાયુક્ત સોજાના દરદમાં તેના રસનો લેપ કરવામાં આવે છે અને રવેદલગુણને લીધે તાવની બિમારીમાં તેમજ એક્ટોરીઆ નામના જંતુનો નાશ કરવાની શક્તિના લીધે ક્ષયના દરદમાં તેનાં ફળ અને કુલોનો ઊકળો આપવામાં આવે છે.

આ સિવાય તેમાં ખીજ એ મહાન ગુણો રહેલા છે. જેઓ પૈકી એક ખાસ ચમત્કારીક ગુણ તો એ રહેલો છે કે ઝેરી જાંદર કરડવાથી આખા શરીરનું રક્ત વિષમય થઇ અત્યંત પીડા કારક ને જાંદરવાનો વ્યાધિ હિતપત્ર થાય છે તે આ વનસ્પતિના સેવનથી અજળ રીતે નાશુદ્ધ થાય છે. આ દરદને માટે એનો રસ શરીરે ચોપડવાથી તેમજ દશ તોલા પાણીમાં તેલીજ સાકર અને એ તોલા રસનાંખી સવારે તથા એજ પ્રમાણે સાંજે પાવાથી આઠ, દશ દિવસમાંજ દરદ તદન નાશુદ્ધ થઇ જાય છે.

ખીજે ગુણ એ સમાએલો છે કે એના ફળને ધી સાથે મેગરી તેનો ધુમાડો આંખને દેવાથી જાંતુઓ દુર થઇ પિત્તરોગ દુર થાય છે.

બાવળ.

સં. આલા, અર્જૂર, બખ્ખૂલ હિં, અખૂર, ડાંકર, મ. બાવળ, બાલૂળ, ઇ. Acacia tree, લા. Acacia Arabica.

વિવરણ—આ દેશમાં બાવળની અનેક જાતો થાય છે, તેમાં બાવળ, તત્તબાવળ અથવા તો ઢેડ બાવળ, રામબાવળ વગેરે જાતો મુખ્ય હોઇ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—બાવળમાં ઝાડો, મરડો, રક્તાતિસાર, કફ, ખાંસી, પિત્ત, દાહ, વાયુ અને પ્રમેહને નાશુદ્ધ કરવાના ગુણો રહેલા છે એમ નિષ્કટમાં કહેલું છે, પરંતુ જડીયુદ્ધોએ

સર્વાંધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને આ અને એ ઉપરાંત અન્ય જે જે ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

સુવારોગનું અમૂલ્ય ઔષધ—રેવરન્ડ જોન મંગારામ જણાવે છે કે વિનાયતી બાવળની અંતર છાલ દરરોજ સવારે તથા સાંજે એક એક તોલો લેતે તેમાં કાળાં મરીઆના ત્રણ પાણા મેળવી ચૂર્ણ કરીને પીવાથી અને ખોરાકમાં માત્ર ગાયનું દૂધ અને બાજરીનો રોટલોજ ઉપયોગમાં લેવાથી સુવારોગની બચકર સ્થિતિમાં સખ ડાએલી સ્ત્રીઓ પણ બચી જાય છે.

શ્રીકંઠશુરિ નામના એક યતિ જણાવે છે કે તલ બાવળના મળની છાલ દર દાઢમે ના તોલો પાણી સાથે લસંટી તે પાણી ખાળી લેકને દરરોજ સવારના પીવાથી વધરાવળનું દરદ દુર થાયછે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જેને હડકાયું કુતરું કરડ્યું હોય તેને પહેલા દિવસથી માંડીને ચાલીશ દિવસો સુધી આ ઉપચાર ચાલુ રાખવાથી હડકવા દાલતો નથી એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

દેશી બાવળની અંતર છાલ બે તોલા, મજા એક તોલો, કઝા છાલ એકતોલો, નાગકેશર એક તોલો મુંઠ એક તોલો, પાણા એક તોલો, સખડ એક તોલો, પીપગાની કુણી ટીથીઓ એક તોલો, નાગરમોથ એક તોલો, અને ઘોળા ધરેનાં મૂળ એક તોલો લેકે અધકચરાં ખાંડી બશેર પાણી સાથે ઉકાળતાં દસ તોલા પાણી બાપી રહે ત્યારે ઉતારી ખાળી લેવો આ ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી સખળા જાતના અતીસાર એટલે ઝાડાના દરદને, ગુમળ સાથે પીવાથી ઉપદંશ એટલે અરમી, ચાંદી, છાણનો તેમજ બીજાં ચોખ અનુ-

આનો સાથે પીવાથી આખોતો ગરમી. મહેંડાનો પાક, દાંતનાં દરદો, તેમજ હાથ, પગનાં તળીઆંતી બળવા અને પ્રમેહને ટાળે છે.

કર્કશ દુધ—ખેરસાર, ઉપલેટ, કાકડાશીંગ, જેઠીમધ, હરડેદળ, સવિગ. સુંદ, મરીઆં, લીંડીપીપર, અતિ વિખની કળી, જવાસા, ગળોસત્ત, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, બહેડાં અને વરીઆળી એ બધાં સરખા બાગે લેઈ બધાની બરાબર ખેસાર મેળવી તેને દાડમના ફળની છાલનો ઉકળો, ભેયરીંગણીનો કવાથ, જેઠીમધનો શીરો, આદાનો રસ, બાળી અંતર છાલનો ઉકળો અને અરદુશીનાં પાંદડાંનો રસ એ દરેકની સાત, સાત આવનાઓ દેઈ પછી તેની ગોળીઓ બનાવવી, આ ગોળીઓને મુખમાં રાખવાથી ગરમીની, શરદીની તેમજ દરેક જાતની હડીલી ખાંસીઓ દૂર થાય છે.

નેત્રરોગ હરિવર્તિ—આવળનાં પરડીઆને અધકચરા ખાંડી આળતાં તેમાંથી જે લોટ જેવું હિતમ બારીક ચૂર્ણ નીકળે તે ચાર રૂ. બાર લેઈ તેમાં બે આનીબાર મોરચુથુ મેળવી દારૂડીઆ એખરાના દુધમાં ખરલ કરી તેની મમ જેવડી ગોળીઓ અથવા તે બકરીની લીંડીઓ જેવી વાટોં બનાવવી. જે દુધના એક ટીપા સાથે જીવારના દાણા જેટલી ધસી સત્તાર, સાંઝ આખોમાં આંજવાનું જરી રાખવાથી દુઃખવા આવેલી આંખો ટુલુ, પડળ, ખીલ, તાપોડીઆં, આંખ અશ્રુભાવ, દાહ, વાખદ વિગેરે દૂર થાય છે.

બંગશેન જણાવે છે કે—

बन्बुलस्यत्वचं श्रेष्ठं क्वाथयेत् सलिलेनतु ॥

पुनःपक्वेत् क्वाथयन्तु यावत् सलिलं प्राप्यतम् ॥

તત્ પિવેત્ તદ્ગ સંયુતં તદ્ગ મોજી મિતાશનઃ ॥

નિહન્યાદાશુ યોગોઽયં જલોદરમપિ ધ્રુવમ્ ॥

આવળની અંતરજાલનો પાણી સાથે ઢવાય કરીને પાણીને ગળી
લેઈ ફરીયા હકળતાં જ્યારે રાખડી જેવો ઘટ થાય ત્યારે ઉતારી
લેઈ છાશ સાથે પીવે અને તેના ઉપર કેવળ છાશનોજ આહાર
રાખવો. આ પ્રમાણે વર્તવથી જળોદર સુધીના તમામ ઉદર રોગો
શીઘ્ર નાશુક થાય છે.

મરચાં.

સં. કંટુરીરા, તીક્ષ્ણા. હિ. લાવભિચિં, મ. મિરચ, અં.
લંકા, લંકા મરચ, ઈ. રેડ પેપર, ગ્રીલી, લા. Capsicum
Annum.

વિવરણ—મરચાં એ દરરોજના મસાલાની ચીજ હોવાથી
સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ, અને ઉપયોગ—મરચાંનો દેશીવૈદ્યો તરફથી ઔષધ ત-
રીકે વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી વળી કેટલા-
એકનું એમ માનવું છે કે મરચાં એ હાલમાં થોડાજ સમય ઉપર અમેરિ-
કાંથી આવી આ દેશમાં દાખલ થયેલી નવિન ચીજ છે જેથી તેના
ગુણ દોષ જુના વૈદ્યકમાં ગ્રંથોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ
તેઓની આ માનિતતામાં સુલ જરૂરી છે, કેમકે ચરક સંહિતા દસ્તાં
મણુ પ્રાચીન કાળમાં રચાએલી આત્રેય સંહિતામાં મરચાંના જે ગુણ
દોષ વર્ણવવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મરચાં

એ એક વિરેશથી આવેલ નવિન વસ્તુ નથી, પરંતુ એક પ્રાચીન કાળથી અર્થોના વ્યવહારમાં વપરાતી પરીચીત ચીજ છે.

આત્રેય સંહિતામાં મર્યાને અગ્નિજનક, કૃદ્ધ દાહકારક અને અમૃત્વ વિધુચિકા, કારણ વલુ, તન્દ્રા, મોહ, પ્રલાપ, સ્વરભેદ તથા અરૂચિ નાશક, કૃદ્ધનાશક માન્યાં છે. અને તે ઉપરાંત વળી તેનો એ શુભ કથવામાં આવ્યો છે કે—

નરં લુપ્ત ધરં ક્ષીણં સન્નિપાતનિપીઢિતમ્ ॥

નષ્ટેન્દ્રિય ગણં તીક્ષ્ણા મૃત્યોરાકૃષ્ય જીર્યેત્ ॥

જેની જવાની, સામજવાની અને બોલવાની દ્રવિદ્યો નાશ પામી મધ હોય, તેમજ નાડી પણ ડુબી મધ હોય એવા સન્નિપાતના દરદીને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવીને મર્યાં જીવનદાન આપે છે.

મર્યાનો આ અમુલ્ય શુભ આજ્ઞકાલના શુભરતી વૈદ્યોને સંપૂર્ણ રીતે માહિત હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે આવા પ્રસંગે તેઓના તરફથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ અંગણા તરફના કવિરાગે તેનો છુટથી વ્યવહાર કરે છે, અને તેથી તેઓના પામેથી આ વાતની માહિતી મેળવ્યા પછી વિરેશી શોધકો પોતાના ગ્રંથોમાં જણાવે છે કે—

It is given in delirium tremens in large doses with good results, also in opium habit.

સન્નિપાતની ભ્રમંકરતામાં તેમજ અશીયતું વ્યસન છોડાવવાને માટે તે મોટા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે અને તેનું સાર પરિણામ આવે છે.

કાશ્થેરા વિગેરે ખીજાં દરદમાં તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સંબંધિ લખતાં જણાવે છે કે:—

With aconitida and camphor it is used in the form of pills in cases of cholera; It is useful in dyspepsia and flatulence; pills made of equal parts of capsicum, rhubarb and ginger are used; with cinchona it is useful in intermittent and lhergic affection and also in atonic gout and in advanced stages of rheumatism.

કાશ્થેરાના દરદમાં તે કિંમ અને કપૂરના સાથે ગોળીના રૂપમાં વપરાય છે. અશુર્જ અને વાયુના આક્રમમાં મર્યાં, રૂમાળ અને મુંઠ એ સરખા ભાગે લેઇને કરેલી ગોળીઓ ઉપયોગી છે અને સીન્કોના કે કિવનાઇન સાથે તે ઇન્ટરમીટન્ટ ફીવર (એકતરીઓ તાવ). સીસું કે મુરદારશીમ ખાવાથી થયેલો રિકાર, માઉટ અને સંવિવાની આગળ વધેલી રિયતિનાં ઉપયોગી છે.

આ ઔષધિઓ સંબંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તો તેના ઉપર મુજબ ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેનો એક અદ્ભુત ગુણ અનુભવમાં આવ્યો છે તે એ છે કે—

દાંતમાં કોતર પડવાથી દાંત અત્યંત દુઃખતી હોય અને કોઇ પણ દવાજથી બંધ ન થતી હોય તો એક સારું પાકું લાલ મરચું

લેખને તેવું દીકું તેમજ અંદરનાં ખીજ કાઢી નાંખ્યા બાદ બાકી રહેલા ભાગને પાણી સાથે વાટીને કપડામાં નાંખી દાખીને રસ કાઢવો. આ રસનાં જે તરફની દાઢ દુઃખની હોય તે તરફના કાનમાં થોડાંક ટીપાં નાંખવાથી તરતજ દરદ દુર થઈ જશે.

મરચાનો રસ કાનમાં નાંખવાથી બળતરા બળે છે તે થોડીવારમાં ચાલતી થઈ જાય છે. પરંતુ કદાચ જલદી શાન્ત ન થાય અને દરદીથી સહન ન કરી શકાય તો થોડીએક ખાંડ પાણી સાથી ઝોળાળીને તેનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવા જેથી તરતજ બળતરા શાન્ત થઈ જશે.

મીઠાળ.

સં. મદન, હર્ડન, હિં. મૈન દ્રવ, કર્કર, મ. ગેલ, બ. મ. ચના કાંટાર માદ, ઇ. ઇનિટિક નટ, લા. *Randia dumetorum*.

વિવરણ—મીઠાળનાં ફળો લગ્ન પ્રસંગે હિંદુ લોકોમાં વર, કન્યાના હાથે માંધવામાં આવતાં હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—મીઠાળમાં ગિરતી લાવવાનો, સોજાને ટાળવાનો તથા ગ્રાહી ગુણ રહેલો છે અને તેથી તેનો શસ્ત્રી સળેખમ, કફ, વિષ્ણિ નામની ગાંઠ, સોજા, વણ વિગેરે ઉપર ઉપયોગ કરવાનું ગ્રંથોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તો પણ તેનો ખાસ ઉપયોગ તો છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીના સધળા વૈદ્યો ગિરતી કરાવનાર અપત્ર તરીકેજ કરતા આવ્યા છે, અને તે સ્પષ્ટ છે,

કેમકે નસોતર એ જેમ કોઈ પણ જાતના નુકસાન દારક ઉપદ્રવથી રહિત નિર્ભય જીવ્યાન છે, તેવીજ રીતે નિર્ભય દારક રીતે ઉલટી લાવનાર જો કોઈ ઔષધ હોય તો તે મીઠાળજ છે. આ ગુણ તેના શળમાં રહેલા ગર્ભમાં જોવા રહેલો છે તેવો તેનાં ખીજમાં રહેલો નથી એવું આજઠાલના શોધકો માને છે, અને તેથી તેના શળમાં રહેલા ગર્ભનો વિશેષ કરીને ઉપયોગ કરવા તેઓ બનામણુ કરે છે, ત્યારે ચરક, સુશ્રુત વિગેરે પ્રાચિન આચાર્યોએ ફળો માહેલાં ખીજને વધારે પસંદ કરી એમ જણાવ્યું છે કે:—

वमन द्रव्यानां मदन फलानि श्रेष्ठानि आचक्षतेऽनपा-
यित्वात् । तानि वसन्त ग्रीष्मयोरन्तरे पुण्याश्च युग्म्यां मृग-
शिरसा वागृहीयात् मैत्रे मुहूर्त्ते । यानि पक्वानि प्रहरितानि
पाण्डुनि अकृमीनि अकृशानि अह्रस्वानि अजग्धानि तानि-
प्रगृह्य कुश पुटे बध्वा गोमयेनालिप्य यव तुष माष शालि कु-
लत्थ मुद्गपर्णीना मन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम् । अत ऊर्ध्वं मृदु
भूतानि तानि मध्विष्ट गन्धानि उद्धृत्य शोधयेत् । सुषुष्कानां
फलानां पिप्पली उद्धरेत् । तासां घृतदधिमधु पललवि मृदि-
तानां पुनः शुष्काणां तासां नव कलसं सुप्रसृष्ट वाल्क मर-
जस्क माकण्डं पूरयित्वा स्रवच्छन्नं शिकयेज्जसृज्य स्थापयेत् ।

કોઈપણ જાતના નુકસાન દારક ઉપદ્રવથી રહિત હોવાથી ઉલટી લાવનાર ઔષધોનાં મીઠાળતા ફળો એ શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. એ ફળો

વસંત અને શીત રસના મધ્યમાં શુભ દિસે સવારના ઝેલાં વૃક્ષ
 ઉપરથી ગ્રહણ કરવાં. જે ફળો કાચાં, ન્દાનાં, કીડાઓએ ખાધેલાં
 કે સારાંમાન્ય ન હોય તેઓનો ત્યાગ કરવો. અને પાકીને પાંદુરંમનાં
 થઇ મયાં હોય તેવાં જીવંત ફળો લેઇ તેઓના ઉપર ડાહા વીંટળી
 છાણનો લેપ કરી તડકે સુવતાં જ્યારે લેપ સુકાઇ જાય ત્યારે જવ,
 ડાંચર, કળસી કે અડા દગનામાં આડ દિવસ રાખવાં. અને પછી
 તે કોમળ અને મધુના જેવી મંધરાગી થયેલાં ફળોને ડાહના વેપણુ-
 માંથી બહાર કાઢી તડકે સુકવવાં. જ્યારે બરાબર સુકાઇ જાય
 ત્યારે ફળોમાંથી ખીજને ગ્રહણ કરવાં. એ ખીજને ઘા, દહાં, મગ
 અને તલ ખાંડીને કરેલા લોટ સાથે સારી પેઠે ખંદલ કરીને ફરીથી
 તડકે સુકવી પછી સારી પેઠે ઘાઇ સાદ કરેલા માટીના નવા વાસ-
 ણુમાં મળા સુધી ભરી તેનું મહોડું બંધ કરીને શિરા ઉપર રાખી
 સુકવાં અને જરૂર પડે તેઓના ઉલટી લાવવાના કામમાં ઉપયોગ
 કરવે.

પ્રાચીન આચાર્યો જ્યારે આ પ્રમાણે ખીજનો ઉપયોગ કરતાનું
 જણાવે છે, ત્યારે આજ કાલના શોધકો જણાવે છે કે—

The dry pulp is emetic, the thick sheell
 and hard seeds are not emetic at all. But they
 are cathartic and anthelmintic, and used to
 remove biliousness and worms in children.

ફળનો સુકો મર્મ જિલટી લાવનાર છે, ફળ ઉપરની છલ અને
 ખીજ ધણા ભારે જિલટી લાવનાર નહિ પરંતુ રોગ લગાડનાર તથા

કૃમિદ્વન છે, અને તેઓ પિત્તાની બિમારી તથા બાળકોનાં કૃમિઓ દૂર કરવાને માટે વપરાય છે.

આ પ્રમાણે મત ભેદ હોય સુંકાં ફળોના બીજનો ઉપયોગ કરવાથી જોઇએ તેવી ઉલટી થતી નથી એ વાત અમારા પણ અનુભવમાં આવી છે, છતાં ચરક, સુશ્રુત જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ બીજનો ઉપયોગ કરવાનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેનું રહસ્ય એવું હશે કે સારી પેડે પાકેલાં પરંતુ સુકાઇ નહિ ગયેલાં એવાં લીલાં ફળો કે જેમાંનાં બીજ અત્યંત કઠીણ નહિ થઈ ગયાં હોય તેવાં ફળો લાવી તેઓએ કહેલી કૃતિ મુજબ ઔષધ તૃપ્ત્યાર કરવાથી યથેષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થવું હશે.

આજ કાલના ચિકિત્સો કે જેઓ ફળના બીજનો ઉપયોગ કરે છે તે કેટલા પ્રમાણમાં વાપરે તે સંબંધિ જણાવતાં નાડકણી સાહેબ લખે છે કે:—

The pulp of one ripe fruit is usually sufficient for to produce emesis. The pulp may be removed, dried and powdered and kept ready for use, the dose being 15 to 60 grains as an emetic and 5 to 10 grains as a nauseant expectorant and diaphoretic. The contents of two nuts will produce nausea and vomiting in about 10 minutes the emesis is promoted by the administration of worm water.

એક પાકેલા ફળનો ગર્ભ ઉલટી લાવવાને માટે પુરતો છે. ફળમાંથી ગર્ભને જુદો કરી મુકવી બારીક ખરસ કરીને ઉપયોગ માટે તક્યાર કરી રાખવો. ઉલટી લાવવા માટે આ બુકો આપવાનું પ્રમાણ ૨૫ થી ૬૦ ધણિમાર જેટલું, અને ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રા ઉબકો લાવનાર, કફ કાઢનાર અને પરસેવો લાવનાર છે. જો બે ફળનો ગર્ભ આપવામાં આવે તો તત્કાળ એટલે દર મિનિટમાં ઉબટી લાવે છે, એક વખત ઉલટી થયા પછી તરતજ પાણુ ગરમ પાણી પાવાથી ફરીથી ઉલટી થાય છે. અને એ રીતે દરેક વખતે ગરમ પાણી પાવાથી ઉલટીનો વેગ લંબાવાય છે.

ઉલટી લાવવાના માટે મીઠાળના ગર્ભનો જેવી રીતે સ્વતંત્ર ઉપયોગ થાય છે, તેવી રીતે કેટલીએક વખતે તેની સાથે બીજા પદાર્થોનું પણ મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. આ મિશ્રણો અનેક વિધ છે, તો પણ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત પ્રયોગ એવો છે કે—

અરડુશીનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, લીંબડાની અંતર છાલ, પટોળનાં પાન અને રાયલુના કડની અંતરછાલ એ બધાં મળી ચાર તોલા લેધ એ બધાનાં વજનથી સોળમાણ પાણી મુકી ઉકાળતાં ચોથા મામનું એટલે સોળ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી બળી લેધ તેની અંદર મીઠાળનો ગર્ભ વીથથી પચ્યાસ ધણિમાર જેટલો મેળવી પી જવું જેથી ઉલટી વારે ૪૫ અને પિત્તનો નિકાલ થઇ તેઓની વિ-કૃતિથી થયેલાં દરદો નાશુદ થાય છે.

આ પ્રમાણે આજકાલના ચિકિત્સકો તો તેના ખાસ કરીને માત્ર ઉલટી લાવવાના કાર્યમાંજ ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ જહીયુદીઓ

સમંધિ સોધ ખોળ કરનારઓને એ સિવાય તેના એક મહાન અ-
ન્યયન ગુણ અનુભવમાં આવ્યો છે. અને તે એ છે કે:—

મીંદાળના ખીજનો બુકો આશરે ૭૫ તોલા જેટલો લેણ દુધ,
સાકર અને કેસરની સાથે પીવાથી અથવા તો કંસાર સાથે મેળવીને
ખાવાથી જે સ્ત્રીને પ્રતિ ન થતી હોય તેને મર્મ ધારણ થાય છે.

આ પ્રયોગ ચાલેલો હોય ત્યારે ગોળ સારી મીંદાળના ખીજની
જુદી આઠ, આઠ, દસ રતિભાર મેળવી તેની સોમડી બનાવી સ્ત્રીના
ગુપ્ત ભાગમાં પહેરવા માટે આપવી જોઈએ. કેમકે એ ગોળીના ઉપ-
યોગથી મર્મસ્થાનને બળ મળે છે, તેનું ગુણ બંધ હોય તો ખુલ્લું
થાય છે, મર્મસ્થાનમાં થનારા ઝીણા જંતુઓ કે જે વીર્યનું લક્ષણ
કરી જાય છે, તેઓના નાશ થાય છે, મર્મસ્થાનમાં વાયુ, શરદી કે
જળના ભાગનો વધારો હોય તો તેટલી જાય છે, તેમજ માંસરુદ્ધિ
કે મસા હોય તો તે પણ મળી જાય છે. રજોદર્શન અનિયમિત આ-
વતું હોય કિંવા ઓછું આવતું હોય કે રજોદર્શન સમયે અસાધ્ય પીડા
થતી હોય તો તે દુર લેણ માસિક ધર્મ નિયમિત થાય છે. કેમકે
મીંદાળ જીણું વીર્ય હોવાથી તે વાયુ, અને શરદીને ટાળે છે, જંતુદન
ગુણ હોવાથી ઝીણા જંતુઓનો નાશ કરે છે, અસ્તી અને રજ સોધક
હોવાથી રૂતુને નિયમિત કરે છે, શોથક અને વલુ વિદારક ગુણ
હોવાથી મર્મસ્થાનના સોજા ચાંદાં વિગેરેને ટાળે છે.

મીંદાળમાં આવા અત્યુત્તમ ગુણો હોવાથીજ સંસાર, વ્યવહારમાં
જાંલમ થતાં નવ વધુ વરને પ્રતિપત્તિમાં નિષ્ફળ થાય તો તેમણે
મીંદાળ ઉપયોગ કરવાથી પ્રગિષ્ઠ રજ પ્રાપ્ત કરી સકશે એવી સંજ્ઞા
તરીકે જ તેઓના લગ્ન સમયે મદનદળ હાથે ખાંધવાની અણાલી

પુરાતન કામમાં બિલ્વન સહ આજ સુધી ચાલી આવતી રશે, પરંતુ અહીંસા ૧ કે એ બાગતનું ખરું રહસ્ય આજકાલ અપણે ગુમાવી બેઠા છીએ. અને તેથી બીજા અનેક રીવાજો કે જે આપણા પૂર્વ-જોએ તો ઘણા ઉદાપણથી બાંધ્યા હશે, પરંતુ તેનું સત્ય રહસ્ય નહિ સમજી શકવાથી આજકાલના સુધારકો તરફથી તે રીવાજોને માટે જેમ હાલીને પાત્ર ચઢાવે છીએ, તેવીજ રીતે લગ્ન પ્રસન્ને હોયે બાંધવામાં આવતા મીઠાગના માટે પણ તેઓ જેવી રીતે બનાવે તેવી રીતે બનીએ છીએ.

મેંદી.

સં. નખરંજક, હિં. મેહદી, મ. મેડી, બ. મે-દી, મેહદી, દા. હિના ઇ. Henna લા. Lawsonia Alba.

વિચરણ—મેંદીનાં જ્યો દરેક રથજો બાગ બગીચાઓમાં વાવવામાં આવે છે, તેમજ એનાં પાંદડાંને વાડીને સ્ત્રીઓ હાથ, પગ રંગવાના કામમાં વાપરે છે જેથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—મેંદી એ મૂળ આ દેશની ઔષધિ નથી, પરંતુ અરબસ્તાન અને ઇરાન તરફથી મુસલમાની રાજ્ય સમયમાં હાખલ શયેલી વનસ્પતિ છે જેથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના ગુણ દોષો અમર તો ખાસ બનાવટો વર્ણવવામાં આવેલી નથી એટલે કે નહિ પરંતુ હાલના વૈદ્યો તરફથી પણ તેના વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. હાથપગનાં તળીયાંમાં હાલ થતો હોમ તે એનાં પાંદડાંને લીંબુના રસ કે સરકા સાથે વાડીને દાહ સગી

જ્યારે અર્થાત હાથ પમનાં તળીઆં ઉપર લગાવવામાં આવે છે, તેમજ પેશાબ માર્ગે ને ધાતુ જતી હોય તો એનાં પાંદડાને રસ દુધ અને સાકર સાથે મેળવીને ખાવામાં આવે છે, વળી ગળી કે કથા સાથે એનાં પાંદડાને વાટીને ઘોળા ચણેલા વાજ કાળા કરવાને ચોખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંએક દરદોમાં તેનો છુટો છવાયો ઉપયોગ થાય છે, કિન્તુ કોઈ પણ દરદની ખાસ ઔષધિ તરફ તેનો જવહાર થતો નથી.

દેશી વૈદ્યો ને કે તેનો આમ છુટો છવાયો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ અરબસ્તાન અને ઇરાન કે જ્યાં આગળ આ વનસ્પતિ છેક પ્રાચીન કાળથી થાય છે, ત્યાંના હકીમો કેટલાંએક દરદોમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે. અને તેથી દરેક દેશનાં ઔષધી સંબંધિ વિશેષ શ્રેષ્ઠભાગ કરનારા નવિન શોષકો તેમના પાસેથી આ ઔષધી સંબંધી વિશેષ અનુભવ મેળવી જણાવે છે કે—

They are applied to the soles of the feet in small pose and are supposed to prevent the eyes being affected by the disease; a pillow stuffed with flowers has the reputation of acting as a soporific.

તેઓ બળીઆતા દરદમાં મેદનાં પાંદડાને વાટી પમના તળીએ લગાવે છે અને એવું માને છે કે એમ કરવાથી બળીઆતી અસરથી આખતું રક્ષણ થાય છે. એનાં ફુલોથી બરવામાં આવેલું એડીકું માથા નીચે મુકીને સુવાથી સારી રીતે સુખ પૂરક માઠ નિદ્રા આવે છે.

પગીઆના દરદયી આંખમાં ધુણાં પડીને હળરો મનુષ્યોની આંખો પાતળ થાય છે તેમજ આજકાલ અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓથી અસાન્ત રહેતા મનુષ્યને લીધે સુખ શાન્તિ યુક્ત હિંમ નહિ આવવાની ક્યારેક કરનારાં મનુષ્યો પણ મળી આવેછે, અને તેથી મેંદીમાં જો આ બે યુગ્મો અઠસીર પણ રહેલાજ હોય તો તે એવી વ્યાધિઓથી પીડાતાં મનુષ્યોને માટે ખરેખર 1 મહાન આશીર્વાદ સ્વરૂપ થઈ પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ, જેથી આ બાબતનો દરેક જનોએ વિશેષ અનુભવ લેઈ ભરિખના જન સમાજના હિતને માટે પ્રગટ કરવો પડે છે.

મેપ શૃંગી.

સં. મેપશૃંગી, અજ શૃંગી, હિં. મેડાસીંગી, બં. મેડાસિંગે.
મ. મેડાસિંગી, ગુ. મેડાસીંગી. લા. *Gymnema sylvestre*.

વિવરણ—મેપશૃંગીનાં ઝાડવાં વેલ્લની માફક આળુઆળુનાં થયેને તીંટાઇને ટલિ પામે છે. એની છાલ ઉમેડવાથી તેમાંથી દુધ નીકળેછે અને તે કડવું હોય છે જેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેને તિક્ત દુઘા ” એવું પણ નામ આપેલું છે. એનાં પાંદડાં લાંબા, મથાળેથી પહોળાં અને ટેમ્પેથી સાંકડાં થતાં તેમજ ઉપરથી ઘેરા લીલા રંગનાં અને નીચેથી શીઘાં હોય છે, ધુલો ઝીણાં અને પીળા રંગનાં હોયછે. એનાં ફળો મેટાનાં સિંમડાં જેવા આકારનાં અને કંટક યુક્ત હોયછે. એનાં મૂળીઆં ટચલી આમળીના જેવાં જડાં, અને અનંત મળનાં

જેવાં દેખાવમાં હોય છે. એની ખીજ એક જાત થાય છે કે જેનાં ફુલો ગુચ્છાકરમાં અને ધોળા રંગનાં હોય છે, વગી આ બન્ને જાતોને એક ખીજથી જુદી જોળખવાની મૂખ્ય નિશાની એ છે કે પ્રથમ કહેલી જાતના વેલા હમેશાં નજીકના ઝાડને ડાખી તરફના આંટથી વીંટાઈને વધે છે ત્યારે ખીજ જાતના વેલા જમણી તરફના આંટ દેતા વીંટાય છે.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વનસ્પતિ શાસ્ત્ર વેત્તા-ઓએ તે મેષ શૃંગીને કડવી, તીખી, શ્વાસ, ખાંસી, વજ્ર, કફ, અને ચળ તથા વિષને નાશ કરનારી માનેલી છે, પરંતુ જડી ભુટ્ટીઓ સંબંધિ શોધ જોળ કરનારાઓને તેના જે ગુણ અનુભવવામાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

અર્શનો રાખખાણ ઉપાય—મેષશૃંગીનાં મૂળીઆ એક રાખાર લેઈ ખાંડી પાણી સાથે સારી પેટે ખારીક ખરલ કરીને ચાર તોલા ગોમૂત્ર સાથે પીવાં અને પછી સુવા ખાળીને કરેલી રાખમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલા દ્વાર જળમાં ઉભી બોંયરી ગણીનાં ફળો ખાંસી ધીમાં તળી જોળ સાથે મેળવીને તૃપ્તિ પર્વત ખાવા અને તેના ઉપર છાશ પીને રહેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસનો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવી બખંકર સ્થિતિવાળું પશુ અર્શનું દરદ નાબુદ થાય છે. આ ક્ષિવાય તેમાં ખીજો જે એક ત્રિચિત્ર ગુણ માલુમ પડ્યો છે તેનું વર્ણન કરતાં હાલના શોધકો જણાવે છે કે:—

The leaves when chewed benumb for a time the taste for sweets and bitters such as sugar and quinine.

જ્યારે એનાં પાંદડાં ચાવવામાં આવે છે ત્યારે થોડાએક સમય સુધી ઇંબની રસ પારખવાની શક્તિ એવી બહેર મારી જાય છે કે સાકરની મીઠાશ કિંવા ક્ષીનાઇનની કડવાશનો તેને અનુભવ થતો જ નથી.

રાયણુ.

સં. રાજદનિ, ક્ષીરિણી, હિં. ખીરણી, રંજન, મ, રાયન, ખીરણી, બં. ક્ષીરિણી, રંજણી લા. Minusops Hexandra.

[વવરણુ—રાયણનાં ઝાડો ઘણાં કંચાં અને વિસ્તારવાળાં થાય છે. એનાં પાંદડાં નેત્રીનાં પાંદડાંને મળતાં લીસાં, ચળકતાં અને ત્રણથી છ ઈંચ લાંબાં તથ્ય એકથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં હોય છે. શિયાળાની રૂતુમાં એને મોર આવી વસંતરૂતુમાં લીંબોળીઓની માફક ગુચ્છાબંધ ફળો આવે છે જે કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં હોયછે પરંતુ પાકે ત્યારે પીળાં પડી જાય છે. એના ફળો તાજાં હોય ત્યારે દુધ ભર્યાં હોય છે, પરંતુ ઝાડ ઉપરથી ઉતાર્યા પછી એકાદ બે દિવસ રહેતા દીધાથી તેમાનું દુધ મરી જતુ ફળો વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. વળી ફળોને એક સુદાયા દેવાથી તેઓની કોકડી વળી જાય છે જે રાયણુની કોકડીઓનાં નામથી ઝોળખાય છે અને સુકા મેવા તરીકે વેચાય છે જેથી સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન નિવંટકારોએ તો રાયણુને મધુર, વિતનાશક, બારે, તૃપ્તિકારક, વીર્યજનક, શરીર પુષ્ટ કરનારી, હૃદયને હિતદારી, સ્નિગ્ધ અને પ્રમેહને હરનારી માનેલી છે, પરંતુ

જીડીમુટ્ટીઓ સખંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેમાં જે અશ્લુષ્ક ગુણો માત્રમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

કમળાનેા અકસીર ઉપાય—રાયણના ઝાડની અંતર હાલ દરરોજ સવારના તાજેતાજી કાઠી લાવી પાંચ તોલા લેખ સારી પેઠે કચરી એટલાજ પાણીમાં નાંખી ગોળા મસળા તે પાણીને કપડેથી ગળાને પી જવું, અને તેના બપોર ખોરાકમાં માત્ર બાજરીનાં રોટ-લોજ ખાવો. આ દવા પીતી શરૂ થયા પછી એકાદ બે દિવસ બે ચેની ઉત્પન્ન થઈ હલદી થવા જેવી મોળ ઉપન્ન થાય છે, પરંતુ તેથી ગભરાવું નહી ત્રણ ચાર દિવસ પછી એમ બેચેની ઉત્પન્ન થતી બંધ થઈ જશે અને આઠ, દશ દિવસમાં ગમે તેવું જીવું દરદ હશે તો પણ નાશુદ થઈ જશે, કેમકે આ દવા કમળાના દરદ માટે અકસીર છે.

આંખના કુહાનેા ઉપાય—રાયણના ખીજની મીંજે અને કાળા સરસડાનાં ખીજ સરખાભાગે લેખ વાટી ચૂર્ણ કરી તેનાંજ એટલે રાયણ અને સરસડાનાં પાંદડાંના રસમાં તેમજ વડના દુધમાં ત્રણ, ત્રણ દિવસ ખરલ કરાને પછી ગોળીઓ વાળી છાંચે સુકવવી આ ગોળીઓ સ્ત્રીના દુધમાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી ગમે તેકું મોટું કુહું હોય તો પણ પંદર, વીશ દિવસમાં ઓગળી જાય છે.

અનાર્તવનો ઉત્તમ ઉપાય—રાયણના ખીજની મીંજે, સી-કાતરી એળીઓ, ઇંદ્રવારણીનાં મુળ, ગાજરનાં ખીજ એ દરેક ચીજ પા, પા તોલો અને એક લસણની કળી લેઈ બારીક ખાંડી મધ કે ઓળ સાથે મેળવી લાંબી કાકડી કે સોગડી બનાવી સ્ત્રીના કમળમાં

સુકવાથી મધુ દિવસથી માસિક રમેદર્શન થતું બંધ પડ્યું હોય તે
પણ ત્રણ ચાર કલાકમાં જ સ્ત્રીધર્મપથ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્ત્રીધ-
ર્મથી મર્મપાત થવાનો સંભવ રહે છે, માટે મર્મવતી સ્ત્રીઓનાં માટે
આ પ્રયોગ બૂલથી પણ ન વપરાય એવી ખાસ સાવચેતી રાખવી.

વીકા.

સં. વિકરંત, હિં. કંટાષ, હિંદિશ્ચી, વંજ, બં. વધિમિશ્ર, મ.
ચેકર, ચેકળ, લા. *Gymnosporia montana*.

વિવરણ—વીકાનાં જાડ પરાં પંદર ફીટ જેટલાં ઊંચાં વધ-
તાં હોઈ તેમાંથી પીળાસ લેતા લીલા કે જાંબુડા રંગની ધણી શા-
ખાઓ નીકળી અને તેની રીતે નીચી ઊંચી આડી અવળી વળેલી
હોય છે. આ શાખાઓ ઉપર લાંબા તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આ-
વેલા હોઈ તે કાંટાઓ ઉપર વિશેષ કરી પાંદડાં અને ફુલો આવે છે.
જે પાંદડાં જાડાં અને ફીકા લીલા રંગનાં હોઈ મથાળે પહોળાં અને
ડીંદડી તરફ સાંકડાં થતાં અથવા તે કાંઈવાર બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં
અને થોડો ધણી કંગરીદાર કાંટવાળાં હોય છે. પાન આસરે ૧૧ થી
૨૧ ઇંચ લાંબાં અને એકથી બે ઇંચ પહોળાં હોઈ યોગવાથી તેમાં-
થી વરીઆણીને મળતી વાસ આવે છે. શિયાળાની મોસમમાં યો-
ગાસ લેતા રંગનાં સદૃશ ફુલો આવી પછી પીળાસ લેતા લીલા કે
જાંબુડા રંગનાં ફુલો આવે છે જે પાછળથી કાળા રંગનાં થઈ જાય
છે. આ ફુલો મરીઆના દાણા જેવાં અને તેવાજ આકારનાં હોઈ
પાકે છે ત્યારે માસકંઠિયાની સાદૃશ્યીતાએ તેની બે, કે ત્રણ ફીટ
નીચી વળી જાય છે અને તેવાંથી બે, કે ત્રણ ખીલ નીકળે છે.

બુદ્ધિદોષ અને ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આ વનસ્પતિની ખાસ બનાવટો આપવામાં આવી નથી, પરંતુ જાડીબુટ્ટીઓ સમર્થિ ગાન ધરાવનારા વૈદ્યો તેનો નાચે મુજબ ઉપયોગ કરે છે.

સ્તવા ઉપર—એનાં પાંદડાં ખાદ્યને સ્તવા ઉપર બાંધવામાં આવે છે, તેમજ પાંદડાં ખાદ્યતાં ખાદ્ય રહેલું પાણી દરદીને પાવામાં આવે છે જેથી લાખડતોય શમશે થાય છે.

આંખના કુલ ઉપર—એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને આંખમાં આંખવાથી તેમાં પડેલું કુલું જલદી નાબુદ થાય છે.

પાંડુ, કમળો અને સોજા ઉપર—એનાં પાંદડાંને પાણી સાથે ઊકાળાને તે પાણી ગળી લેઈ તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી પાંડુ, કમળો, સોજા, રક્તવિકાર, અર્થ વિગેરે દરદો દુર થાય છે. બમણી બથેલું પિત્ત સુધરે છે, અગ્નિદીપન થાય છે જેથી સારી પેટે જૂમ લાગે છે અને વળી ખાદ્યજા ખોરાકનું ઊત્તમ રીતે પાચન થાય છે.

વીંછીડા.

સં. પ્રવિઠકાળી, હિં. ત્રિષુ, હયાળેરી, મ. વીંછું ખાંડા, મુ. વીંછીડા, વેંછીડા, લા. *Martynia diandra*.

વિચરણ—વીંછીડાના ઊંડવા જેથી પાંચ ફીટ ઊંચા વધે છે અને એમાં લાંબી પોક્કળ ડીંટડી ઉપર કડકી તુમડીનાં પાનને મળતાં પાન આવે છે. એ પાંદડાંની બાજુએ જેથી પાંચ કે દસથી આર દસ

એટલો હોઈ તેની બન્ને સપાટી ઉપર સફેદ ચળમતા ચીકણા વાળની ફેંછળ હોય છે અને તેના ઉપર આંગળી ફેરવતાં તે ચીકણાં પરંતુ મખમલી લાગે છે. એનાં પુલો ગુદાખી રંગનાં, તલ જેવાં અને ફળ કાળા રંગનાં વીંછીના આકાર જેવા બે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળાં હોય છે, જે ઉપરથી તે છોડવે તરત ઓળખાઈ આવે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના આર્ષ વૈદ્યો તરફથી આ ઔષધિનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ હાલના જડીબુટ્ટી સર્જકો જ્ઞાન ધરાવનારા સાધુ, સંતો અને શેઠકો દહે છે કે આ વનસ્પતિ ઈંગ્રાલીસ નામની વિદેશી દવાની બલતની છે, અને તેથી તેને થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયની ગતિને વધારે છે, પરંતુ વધારે પ્રમાણે લેવાથી હૃદયની ગતિને મંદ કરે છે. વળી તે શુભ્રજવરને મટાડે છે, કફને પાતળો કરીને બહાર કાઢે છે, ન્યુમેનિઆમાં આપવાથી ફેફસાંનો સોજો કમી કરે છે, અને કફને પકવી છુટો પાડે છે તેમજ પેશાબ માર્ગનાં દરદોમાં આપવાથી મૂત્રજ અસર કરી દરદોને દુર કરે છે. તેની આ અમરને લેકને આખા શરીરે આવેલા સોજના દરદમાં માત્ર તે બહાર ચોપડવામાં વપરાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પેટમાં આવેલે પથુ અપાય છે.

આ બધા કાર્યને મારે તેના પાંદડાં આસો-કાર્તક મહીનામાં ચારે પીળાં પડે છે ત્યારે એકઠાં કરી છાંયે સુકવીને ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે અને તે બેથી પાંચ ઘઉંનાર જેટલું લેકને મધ સાથે મેળવીને દર ૭ કલાકના અંતરે આપવામાં આવે છે.

સોમલ અને હરતાલની ભસ્મ—આ ઔષધિના યોગથી સોમલ અને હરતાલની પણ ઊત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બનાવી શકાય છે અને તે તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે:—વીંછુડાનાં છોડનાં એકને બાળી રાખ કરી તે રાખ એક હાંદલામાં અડધ સુધી ભરી પછી તેનાંજ એટલે વીંછુડાનાં દશ તોલા પાંદડાં લેઈ તેઓને વાટી લુગદી બનાવી એ લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલા સોમલ કે હરતાલનો જે ફા. ભારનો ઠાંકરો ધાલી લુગદીને હાંદલામાં સુકી તેના ઉપર હાંદલાના મળા સુધી બાજી રાખ ખૂબ દાખાને ભરી. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા બાદ એ હાંદલાને સુલે ચઢાવી તેના નીચે પાંચ કલાક મંદ, પાંચ કલાક મધ્યમ અને પાંચ કલાક સખ્ત અગ્નિ કરવા જેથી ઊત્તમ ભસ્મ થાય છે.

આ ભસ્મ એક ચોખા જેટલી લેઈને નાગરવેતના પાનમાં નાંખીને જમ્યા પછી આપવાથી દમ, ખાંસી, કાઠ વિગેરે દરેક ઉપર અત્યંત ફાયદો થાય છે, પરંતુ આ પ્રયોગ એટલી સાથે દશ દિવસ કરતાં વધારે સખ્ત સુધી લાગલાગટ શરૂ રાખવો નહિ, તેમજ ખેડ-નાંકમાં તેલ, મરચાં, ખટાશ વિગેરેને વાપરતાં માત્ર, ઘઉં, ચોખા, ચી, સાકર અને દુધ એટલી ચીજોનોજ આહાર રાખવો.

સરસોડા.

સં, શિરીષ, કૃષ્ણ શિરીષ, હિં. સિરસ, મ, શિરસા, ખં. શિરીષગાઢ ફા. દરખતે જકરિયા. લા. Albizzia lebbek.

વિવરણ—સરસડો કે જેને ગુજરાતમાં ઠાળીઓ સરસ કિંવા ઠાળ સરસડાના નામથી પણ જાણાય છે, એનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—સરસડામાં ઝેરને દાળવાના, કેદ, મણ, ખરબ, રતવા, ખસ વિગેરે રક્તદોષને નાશુદ્ધ કરવાના અને અર્શ, સોજા, ખાંસી, શ્વાસ વિગેરેને મટાડવાના ગુણો રહેલા છે, એમ નિષ્ક્રાંતમાં કહેલું છે, પરંતુ આબકાલના શોષકને તેઓ પૈકી જે, જે ગુણોનો અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

The seeds are astringent, tonic and used in diarrhoea and in seminal debility, Leaves are used as poultices over boils, skin eruptions and swelling. The powdered bark is used as anjana in eye diseases. A decoction of the bark is used as a gargle in sore wouth, Internally it is a tonic and alterative.

એનાં ખીજ ઝાડી અને ધાતુપોષિક છે, અને તેથી તે ઝાડા અને ધાતુની નબળાઇના દરદમાં વપરાય છે, એનાં પાંદડાંની પોષીક બનાવીને ગુમડાં, ચામડી ઉપર ચતા ફેરવા, ફેરવીઓ અને સોજા ઉપર વપરાય છે. એની છાલતું ચૂર્ણ આંખનાં દરદમાં અંજન તરીકે વપરાય છે, છાલનો ઉકાળો મદોડું સુઝી આવવાના દરદમાં ડોઢળા કરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. અને વળી જો તે ઉકાળો પીવામાં આવે તો તે રક્ત શોષક અને ધાતુ પુષ્ટીની અસર કરે છે.

અન્ય રોગોના નિવારણે છે કે—

The juice of the leaves is applied to the eyes to cure night blindness, a decoction being at the same time given internally. A decoction of the bark is used as a mouth wash to strengthen the gums. One wash a of the powdered bark with three or four tolas of melted butter taken daily is a excellent tonic and alterative. The flowers are supposed to be retentive of the seminal fluid. One dirhem of the powdered seeds with two dirhem of sugar candy in a glass of worm milk taken daily is said to thicken the seminal fluid, A paste made with the seeds is applied to reduce enlarged cervical glands.

એનાં પાદ્મના રસ રત્નાંધનાપણું દુર કરવાને માટે આંખમાં આંજવામાં આવે છે. બ્યારે આ અંજનનો પ્રયોગ ચાલતો હોય છે ત્યારે અંદરના ઉપચાર તરીકે એનો ઊકળો પીવામાં આવે છે. એની છાલનો ઊકળો દાંતના પારાઓને મજબુત બનાવવાના માટે કામગી કરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. એની છાલનું અદિયો દશ રતી ચૂર્ણ ત્રણથી ચાર તોલા ધી સાથે મેઝરીને દરરોજ ખાવું એ કૃતમમાં ઉત્તમ સંક્રિત વર્ધક અને રક્ત રોધક મનાય છે. એના કુલ ધાતુઆવને બદલાવનાર એટલે વીર્ય સ્થંભન કરનારાં મનાય છે.

ખીજનું ચૂર્ન સાથે ધજીભાર, અને સાકર એકસોળીસ ધજીભાર જેટલી લેઈ એક ખ્યાલાલર ગરમ સાથે દુધ મેળવીને પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી તે પતંગા પડેલા વીર્યને ઘટ્ટ બનાવે છે. એના ખીયાને પાણી સાથે લોહી જેવાં ખારીક વાટી તેના ગંગાની સુત્રી આવેલી મોંડોને બેસાડી કેવાને માટે લેપ કરવામાં આવે છે.

દશાંમરૂપ—સરસડાની છાલ, જેડી મધ, તગર, રતાંજળી, જટામાંસી, લોહર, દાડહળદર, એલચો, કડ અને વીરજુરાળો એ દશ યોજીને સરખા ભાગે લેઈ ખાડી તેઓનું જે વજ્રાળ ચૂર્ન કરવામાં આવે છે તે “ દશાંમરૂપ ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે, આ લેપને પાણી ખારીક ખરણ કરીને લગાડવાથી દુગ્ધ વચુના આસપાસનો સોળે, વિસ્ફોટકનો સોળે તેમજ કોષ પશુ ઝેરી ચીજ અડવાથી થયેલો સોળે ઉતરે છે. સોળ સિવાય વળી કોષ પશુ ઝેરી ચીજ અડવાથી થયેલો સોળે ઉતરે છે. સોળ સિવાય વળી કોષ પશુ ખતની માટો ગડ, ગુમડ, વાતરકડ રતવા વિગેરે દરદોના લીધે શરીરના કોષ અથુ ભાગમાં બળત્રા થતી હોય તો તેના ઊપર આ લેપ ચોપડવાથી હાલતી શાન્તિ થાય છે. કેટલાંએક દરદોમાં આ લેપ લગાડતી વખતે તેને ધીનું કરમો દેવામાં આવે તો શીઘ્ર શાયદો થાય છે.

અકરનામાં બચાવવામાં આવ્યું છે કે:—એક કીલ્લામાં મધ્યાં વર્ષોનું બુદ્ધ અનાજ સંધરી રાખવામાં આવેલું હતું. એ અનાજ ખાવાથી તે કીલ્લાના દરેક મનુષ્યોને સોળ અને જળોદરનો એવો ભયંકર બાંધો લાગુ પડ્યો કે કોષ પશુ ધનાજથી આરામ થયો નહિ હેવટે સરસડાની છાલનો ઉકાળો જેને જેને પાવામાં

આઓ તેને આરામ થવા લાગ્યો. અને તેથી સરસડાની છાલ એટલી
અધી મોઢી વેચાઈ કે રૂપીઆની રૂપીઆ બાર મળવા લાગી.

યુનાની હડીમો જણાવે છે કે સરસડાના ખીજના ચૂર્ણને ખમ-
ણા મધ સાથે કાલરીને ઘઉંના કોઠારમાં ચાળીસ દિવસ સુધી રાખી
સુકવું, અને ત્યાર પછી દર ટાંકમે ૦૧ તોલા જેટલું ખાવું જેથી
ઉત્તમ પ્રકારના સારસાપરેલા કરતાં પણ સારી રીતે લોહીને સુધારી
કેંદમાળ ઉપદંશ વિગેરે દરદાને નાશુદ કરે છે.

કાયની લીલી ખંચડી એક તોલો, આઠમાસા કુકડાની હમારની
સફેદી, કુકડાનાં ઇંડાનાં ફેતરાં, અચુતીંધ્યાં મોતી અને મમીરો અ-
થવા તે ન મળે તો ઘોળાં સાટોડીનાં મુળ એ દરેક છ, છ આનીમાર
તથા હળદર બે માસા લેઈ પ્રથમ કાયની ખંચડીના છુડાને ત્રણ
દિવસ ખરલ કરી પાણી સાથે ખુબ ઘુંટી પછી તેમાં બાકીનાં
ઔષધો મેળવી સારી પેડે ખરલ કરી દિવસમાં બે વખત આંખે
અંજન કરવું અને રાત્રિએ સરસડાનાં પાંદડાં બાફીને આંખ ઉપર
બાંધવાં, જેથી ઈશ્વર કૃપાથી આંખમાં પડેલું દુકુ થોડાજ સમયમાં
ખીલકુલ નાશુદ થઈ જશે.

કસવાદીનબુકાર્થ નામની કિતાબનો કર્તા જણાવે છે કે મેરડાના
સાહજાદાની બન્ને આંખોમાં કુલ પડ્યાં હતાં, જે અનેક હડીમોએ
વિવિધ પ્રકારની ઔષધી વાપર્યાં છતાં પણ સારું થતાં નહોતાં
કેવટે હાદી કુસેન નામના હડીમે આ પ્રયોગ અજમાવ્યો અને
અંધારની કૃપાથી એવું ઉત્તમ કાર્ય થઈ ગયું કે જાણે નસ્ટરથી દુકુ
ખોતરી કાઢ્યાં.

જઠાઉઘાખાં નામનો હડીમ પોતાના મંથમાં જણાવે છે કે સરસડાનાં પાંદડાંના રસ એક શેર કાઢી કોરા માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં દસ તોલા સીંધાલુણુ. કુઘાવેલી ફટકડી, નવ સાગર, સુરોખાર, સાજીખાર એ દરેક દસ તોલા ભરોને વાસણનું મહોડું બંધ કરી ત્રણ દહાડા રાખી મુકવું. ચોથા દિવસે વાસણનું મહોડું ઊધાડી જોવાથી તેમાં થી સફેદ કુલ જેવું નીકળશે તે સંભાળથી લેષ લષ તે કુલની બરાબર કાજો સુરમો મેળતી ખરલ કરીને રાખવાથી આંખનાં દરદો માટે હિતમ પ્રકારનો સુરમો તદ્યાર થશે.

રાયણનાં ખીજનાં મીજ વાટી ચૂર્ણ કરી ચાર, પાંચ દિવસ સુધી સરસડાનાં પાનના રસમાં ખરલ કરીને પછી પાંચથી છ દિવસ સુધી વડના દુધમાં ખરલ કરી આંજવાથી આંખમાં પડેલા કુલને અકસીરપણે નાબુદ કરે છે.

જલાલુદીન નામનો હડીમ જણાવે છે કે—સરસડાનાં ખીજ મૂળની છાલ, થડની અંતર છાલ, લીલાં પાંદડાં તથા કુલ એ દરેક વીસ વીસ તોલા લેષ પુરૂષના મુત્રમાં વાટી લુગદી કરવી. પછી તેમાં એક સો તોલા પુરૂષનું મુત્ર નાંખી ચુલે ચડાવવું અને ખદખદવા માંડે એટલે તેમાં પચ્યાશ તોલા ગાયનું ધી નાંખી પકાવવું મુત્રનો ભાગ બ્યારે બધો બળી બચ ત્યારે ધી માળી લેષ કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવું આથી સર્પદંશવાળા મનુષ્યને પીતરાવવાથી અવશ્ય ઝેર નાબુદ થાય છે. સાધારણ દંશ હોયતો એક રતલ ધી પાવાથી મનુષ્ય સામે થઇ શકે છે, પરંતુ બયંકર દંશ હોયતો બે, ત્રણ રતલ કે તેથી વધુ વધારે ધીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહે છે.

મનસીલ, ઊપલેટ, કરંજનાં ખીજ, સરસડાનાં ખીજ, શીવ-
જનાં ખીજ એ બધાં પાણીમાં વાટી ગોળી વાળવી, જે ચોપડવાથી
વીંછીનું ઝેર હિતરે છે.

સરસડાનાં ડુધને ખરસાડીના દુધની ભાવના આપી સુકાવનાં,
પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરી સુંધાડવાથી દેહકાનું ઝેર નાશુદ થાય છે.

ધોળાં મરીઆને સરસડાનાં દુધેના રસની સાત દિવસ સુધી
ભાવના દેધ પછી ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ પાવાથી, સુંધાડવાથી તેમજ
આંખોમાં આંજવાથી સર્પદંશનું ઝેર નાશુદ થાય છે,

કાળીઆ સરસડાનાં ખીજ, જવખાર. સાજખાર, કલિહારીનાં
મુળ અને સિંધાલુણુ ઓઝોને ચોરના દુધમાં ખરલ કરી ઘોઝૂતમાં
મેળવી અર્ધ ઉપર ત્રણ વખત લેપ કરવાથી સપળી જાતના અર્ધ
સુકાઈને ખરી પડે છે.

સાટોડી.

સં. પુનર્નવા, શ્વેતપુનર્નવા, રક્તપુનર્નવા, હિં. વિષખપરા,
સાંઠ, માદપુણી, મં. શેંડુળી પાંદરી, રક્તવસુ, ગુ. ધોળી સાટોડી,
લાલ સાટોડી, બં. શ્વેત માંદાવન્ને, શ્વેતપુણ્યા, માદાપુણ્યા, ઇ.
Spreading Hogweed, લા. Boerhavia Diffusa',
Trianthema Mongogyna.

વિવરણ—સાટોડીની બધી જાતો થાય છે, તેમાં ધોળી સાટોડી અને સતી સાટોડી એ બે મુખ્ય હોય. ધોળી સાટોડી કે જે સાટોડીના નામથી પણ ઓળખાય છે તેના જોડવા એમાંસે બધા જાગી આવતા હોય છે ધંચથી બે, કે ચાર રીટ જેટલા લાંબા થાય છે અને તે છાતળાંની માફક જમીન ઉપર પથરાય છે. લાલ સાટોડીના જોડવા પણ એમાંસે બધા જાગી આવતા હોય તેઓ પણ તેવીજ રીતે જમીન ઉપર પથરાય છે, પરંતુ આ બે જાતોને એકબીજાથી જુદી ઓળખવાને મુખ્ય નિશાનીઓ એ છે કે ધોળી સાટોડીનાં પાંદડાં લીસાં, જાડાં, રસભર્યાં અને ખટકણાં હોય છે, ત્યારે લાલ સાટોડીનાં પાંદડાં ધોળી સાટોડી કરતાં સ્હેજ ન્હાનાં, પાતળાં અને એછાં ખટકણાં હોય છે. વળી ધોળી જાતની શાખાઓ અંદરથી રસ ભરી અને ખટકણી હોય છે ત્યારે લાલ જાતની તેથી ખટકણી ન હોતાં મજબુત હોય છે. ધોળી જાત બારે માસ લીલી મળી આવતી નથી, માત્ર અસાધ્યી કાર્તિક સુધીજ દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે લાલ જાત બારે માસ મળી આવે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—સાટોડી કરને ટાળનારી તથા સોજ, અશાં, પાકુ, અંડવૃદ્ધિ, ક્ષયરોગ, ખાંસી, જરક્ષત વિગેરે દરદોને નાશ કરનારી અને વૃદ્ધવસ્થાને દુર કરનારી હોવાથી એ દરદોના માટે દેશી વેલો તેનો બધો જુદો, જુદો રીતે ઉપયોગ કરે છે, જેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

પુત્રનૃવાદિ મંત્ર—સાટોડીનાં મૂળ, નસોતરનાં મૂળની છાલ, કુંડ, લીંડીપીપર, મરીઆં, ઇંદ્રજન, વાવડીમ, દેવદાર, ચિત્રાનાં મૂળ,

કડુ, ઉપલેટ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીંપળામૂળ, હળદર, દારૂહળદર, શેલેલાં નેપાળાનાં ખીજ, ચવક, મોચ અને અબમો એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ મંદુર એકલો લોહકાટની ભસ્મ ચાળીસ તોલા લેઈ તેને ત્રણસો વીણ તોલા આપના મૂત્ર સાથે ઊકાળતાં ઘટ થાય ત્યારે ભોંય ઊતારી તેમાં ઉપરનું ચૂર્ણ ઊમેરી સારી પેટે ખરસ કરીને ગોળીઓ વાળવી.

આ ગોળીઓ દર ટાઇમે ચારથી આઠ વાલ જેટલી લેઈ ગરમ જળ, ત્રિફળાનો ઊકાળો, પુનર્નવાદક પાચન, હાથ કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી અને તેના ઉપર કેવળ હાથ અથવા તો હાથ અને ભાતનો ખોરાક રાખવાથી મફત દોષ, અને તેના લીધે આવેલા સોજા, પેશાબનો હળદર જેવો રંગ વિગેરે દુર થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પાંડુ અને કમળાના દરદનું આ અત્યુત્તમ ઔષ્ઠ ઔષધ હોવાથી તેઓનું નિવારણ કરવાને માટે પણ તેના ઉપયોગ થાય છે.

પુનર્નવાદક પાચન—સાટોડીનાં મૂળ, હરડેદળ, લીંબડાની અંતરહાલ, દારૂહળદર, કડુ, પટોળ (આંખ કુટામણી) નાં પાંદડાં, ગળોના વેલા અને સુંક એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ખોખરી કરી પછી તેમાંથી દરેક વખતે ચાર તોલા જેટલું લેઈ ચોસડ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગોળી લેવું.

આ કથાય ગોમૂત્ર સાથે, પુનર્નવાદિ મંદુર સાથે આરોગ્ય વ-

ધર્મની સાથે અથવા તે એકલો પીવાથી જળોદર, કફ, કમળો, સોજા, પાંડુરોગ અને ઘાસ લેવા મુકવાની મુશ્કેલી દૂર થાય છે.

પુનર્નવા ગુગ્ગુલુ—સાટોડીનાં મૂળ ચારસો તોલા, એરંડાનાં મૂળ ચારસો તોલા અને સુંક ચેસઠ તોલા લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરી ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાવતાં આઠમા ભાગનું એટલે એકસો અઠાવીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ તેમાં શુદ્ધ કરેલો બત્રીશ તોલા ગુગળ નાંખી ચુલે ચઢાવી પાક કરવો. પાક થતો હોય તે સમયે તેમાં સોળ તોલા એરંડીયું તેલ, વીસ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ, ચાર તોલા શુદ્ધ નેપાળો, દસ તોલા બજો અને હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરીઆં, લીંડીપીપર, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, વાવડીંગ તથા સાટોડીનાં મૂળ એ દરેકનું ચાર, ચાર તોલા ચૂર્ણ અને એક તોલો સોનામુખીની ભસ્મ મેળવી ઉતારવું. (કોષ, કોષ એમાં શુદ્ધ બીલામાંનું ચાર તોલા ચૂર્ણ પણ વધારામાં ઉમેરે છે.

આ ગુગળ દરોગ સવાર, સાંઝ ૦૧ થી એક રા. ભાર જેટલો યોગ્ય અનુપાત સાથે લેવાથી વાતરક્ત, અંડવૃદ્ધિ, ગૃધ્રસી, અને જાંઘ, સાથળ, કમરની પાકલી બાજુ, ત્રિક, પેદું વિગેરેમાં વ્યાપ થયેલો સધિવા દૂર થાય છે.

પુનર્નવા રસાયન—ધોળી સાટોડીનાં મૂળની ડાલનું ચૂર્ણ કરીને તે ગાયના દુધ સાથે યોગ્ય માત્રામાં એક મહીનો, બે મહીના, છ મહીના કે એક વર્ષ સુધી સેવન કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થઈ પુનઃ યોવનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આખની દરદો માટે મમીરા નામની ઓષધનાં યુનાની વૈદક-
માં ધણું વખાણ કરેલાં છે, અને તેથી લોકોમાં એટલી બધી અતિ-
શયોક્તિ ચાલે છે કે “ મમીરાનું આંજન કરવાથી નેત્રનું એક પણ
દરદ રહેવા પામતું નથી, પરંતુ અશ્વેસા ! કે ખરો મમીરા હાથ
આવતો નથી. ”

યુનાની હીકમતમાં પ્રસંશાને પામેલા આ ઓષધમાં તેના ગુણ
હશે કે કેમ ? તે તો પરમદ્રમા બળે ! પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ
શોધખોળ કરનારા પ્રાચીન આર્ય ચિકિત્સકોને સાટોડીનાં મૂળમાં
આવા ગુણો રહેલા છે એવો અનુભવ થયેલો હતો અને તેથીજ
તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છે કે:—

घृतेन मूलकं चास्या हयंजितं हन्ति पुष्पकम् ।

मधुनासहमूलंतु हयंजितं स्नावनाशकम् ॥

अंजितं मार्कवरसैर्नेत्र कण्डु निवारणम् ।

केवलेन जलेनैव हयंजितं तिमिरापहम् ॥

जलेन गोशकृताच्च पिप्पल्या चांजितं यदा ।

रात्र्यांधं नश्यते तेन चोष्णपर्णरसस्मृतः ॥

ધોળા સાટોડીનાં મૂળને પાણી સાથે ધસી તેમાં ધી મેળવી ને-
ત્રામાં આંજવાથી આંખમાં પડેલું ‘પુલુ’ દુર થાય છે. મધ સાથે મે-
ળવીને આંજવાથી આંખોમાંથી પાણી વહેતું હોય તેને બંધ કરે છે.
ભાંગરાના રસ સાથે ધસીને આંજવાથી આંખની ખુબલી દુર થાય
છે, પાણી સાથે આંજવાથી તિમિરને ટાળે છે, ગાંધના છાણના રસ

સાથે એનું મૂળ અને લીંડીપીપર ધસીને આંજવાથી રતાંધળાપણાને દૂર કરે છે.

આર્થ્રોઓપથિઓના ગુણદોષ સમધિ બારીકતાથી વિશેષ અનુભવ લેનારા આજકાલના શોધકો જણાવે છે કે:—

It is stomachic, laxative, diuretic, expectorant and emetic; given in asthma, gonorrhoea, dropsy, jaundice, enlargement of the liver and spleen, ascites anasarca, scanty urine and internal inflammations.

સાટાડોમાં ખચક, મળને સાફ લાવનાર, મૂત્રલ, કફને કાઢનાર અને ઉઘટી લાવનાર ગુણો રહેલા છે, જેથી ઘાસ, પ્રમેહ, સોજા, કમળો, બરોળનો વધારો, જળોદર, મુત્રકૃંચ અને વિદ્રવિના દરદમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ડૉક્ટર ઈ. એફ. વૉરીંગ “ ફાર્માકોપીઆ ઓફ ઇન્ડિઆ ” નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે:—

It has been found a good expectorant and been prescribed in asthma with marked success, given in form of powder, decoction, and infusion. Taken largely it acts as a emetic.

આ ઔષધ ઉત્તમ કફનિસારક જણાયું છે, અને જણાવ્યા લાયક દરોહ બધાં પરીણામ સાથે કમના દરદમાં ગુણ, ઉદાળા કે સાદાના રૂપમાં આપવામાં આવે છે.

ડાક્ટર એન્ડી જણાવે છે કે:—

The root is given in powder as laxative.
એનાં મૂળીઆંતું ચૂર્ણ બંધકાશ ટાળી જાડે. સાદું લાવવાને
માટે આપવામાં આવે છે.

ડાક્ટર-આર, એન, ખોરી જણાવે છે કે:—

As a remedy for scorpion bites it is applied
externally and given internally.

વીછીના દંશ માટે એનાં મૂળીઆં ધસીને ડાંખની જગ્યાએ
ચોપડવાના કામમાં વપરાય છે, તેમજ પાવામાં પણ આવે છે.

સંચળ.

સં. સૌર્યલ, કૃષ્ણ લવણ, હિં. કાલાનોન, મ. પાદેલોણ,
અ. સચલ લવણ, ફ્રા. નમકસિમા, લા. Unaqua sodii
Chlorodum.

વિવરણ—મીઠીઆવળ, લીમણ હરડે અને સંચળખાર એ
બધાં સાથે મેળવીને હલકા જીવાળ તરીકે વપરાતાં હોવાથી સંચળ
એ છેક ન્હાનામાં ન્હાના ગામડામાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તેની
વિશેષ ઝોળખાણ આપવાની જરૂર નથી.

જડીબુટ્ટી તરીકે ઉપયોગ—મીઠા અને સંચળમાં રોમ પરી-
હારક અને આરોગ્ય રક્ષક તથા જીવનપ્રદ શું ગુણ રહેલા છે તે
જણવાની સર્વેને જરૂર છે. આજકાલ કોલેરા ઉપર હાલપર-ટોનિક

સોલ્યુશન-ઇન્ડાન્હીન્સ ઇન્જેક્શનનો ઉપાય સર્વે ડોક્ટરોએ ધ્યાનમાં લેવા લાયક રાખ્યાલુ અસરકારક સિદ્ધ થયેલો છે. કોલેરાના ઉપદ્રવમાં ઝાડા, ઉલટી થઈ નાડી નબળી પડી ગઈ હોય તેવા મરણુ મરણુ સમયે પણ અઢીસેર પાણીમાં અઢી તોલા ચોખ્ખું મીઠું અને તે સાથે જીજી પોટાસ ક્લોરાઇડ તથા થોડોએક કલશિયમ ક્લોરાઇડ મેળવીને એકાદ નસમાં હાઇપોડરમીક સીરીન્જ એટલે પોલી સોય-વાળી પીચકારીવડે આ ઓષધ લોહીમાં મેળવવામાં આવે છે તો સંજીવનની મહામાત્રા જેવો અન્યથા ગુણુ થઈ દરદી તરતજ પાછો આરોગ્ય સ્થિતિમાં આવી જાય છે એમ અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટરોના અનુભવમાં અનેકવાર આવેલું છે.

જે સ્થળમાં આવી પીચકારી મારવાની ડોક્ટરી સગવડ ન હોય ત્યાં આગળ જો કોલેરા લાગુ પડતાંજ એટલે દરદી નબળો ન પડી ગયો હોય તે પહેલાં મીઠું કે સંજીવ નાંખેલું ગરમ જળ દરદીને ધરાઈને પાછ ઉલટી કરાવવાથી તેમજ મીઠાના ગરમ પાણીની ગુદામાં ખસ્તી આપી કોષ્ટ શુદ્ધિ કરાવવાથી અને મીઠું મેળવેલા ખમી શકાય તેવા ગરમ પાણીનું સ્નાન કરાવવાથી તથા દર જે, જે કલાકે એકાદ લીંબુના રસ સાથે સાત, આઠ વાલ મીઠું અને દશ રૂ. ભાર પાણી મેળવીને પાવાનું જરી રાખવાથી પણ નસમાં પીચકારી મારવાની ક્રિયાની ખરાબરજ ગુણુ થાય છે.

કોલેરા, મરહી, શિતળા, ઇન્ડ્યુએન્ઝા, ન્યુમોનિઆ, મેલેરીઆ અને તેની વિકૃતિથી થનારાં ખરાબ કે ચક્રવર્તી વૃદ્ધિ વિગેરે દરદોના કુમલાથી દેહનું રક્ષણ કરવાની લોહીમાં જે રોગખીજ નાશક શક્તિ

રહેલી છે, તે ખીજ કોઈપણ પદાય પર નહિ, પરંતુ લોહીમાં જે રક્તજળ રહેલું છે તેમાં રહેલા લવણક્ષાર એટલે મીઠાના ક્ષારના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેથી રક્ત જળમાંથી એ ક્ષારનું પ્રમાણ જેટલા અંશે કમી થયેલું હોય છે તેટલા અંશે લોહીમાંથી રોગખીજ નાશક શક્તિ કમી થયેલી હોય છે, અને એ ક્ષાર જે ધણેજ ઘટી ગયો હોય છે તો એ શક્તિ તદ્દન નાશ પામી ગઈ હોય છે અને તેથીજ દરદીને મરણ સરણ થવું પડે છે, પરંતુ લોહીમાંથી એ બટલો ક્ષાર એટલે સોડીઅમ ક્લોરાઇડ (ખાવાનું શુદ્ધ મીઠું) ફરીથી જે પુરતી રીતે મેળવવામાં આવે તો તે શક્તિ ફરી પ્રાપ્ત થાય છે; આ ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું તત્ત્વ પ્રાચીનકાળના ચિકિત્સકોને સારી પેઠે માહિત હતું અને તેથીજ આવા પ્રકારનાં ઘણાં ખરાં દરદીના માટે તેઓએ જેમાં મીઠાનો પુષ્કળ ભાગ આવતો હોય તેવા અનેક ઔષધ પ્રયોગો થોજેલા છે, પરંતુ અફસોસ ! આધુનિક વૈદ્યો, ડૉક્ટરો અને લોકોએ આ તત્ત્વનું જ્ઞાન ખોયું છે અને તેના લીધેજ આજકાલ અનેક રોગોના પુષ્કળ ઉપદ્રવ ફાટી નીકળીને દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ તેઓના ભોગ સમ પડી મરણને સરણ થાય છે, અથવા જે બચવા પામે છે તે પછી જીવનપર્યંત અશક્ત રહે છે.

કોઈ શંકા કરશે કે મીઠાનું પાણી પીવાથી તો ઉલટી થાય છે. તો પછી મીઠાનું પાણી પાવાનું જારી રાખવાનું જે કહેવામાં આવ્યું તે કેવી રીતે પચે ? અને જે ન પચે તો પછી રક્તજળમાં લવણક્ષાર મળવાનો મુશ્કેલી કેવી રીતે કરે ? આવી શંકા કેવળ સામાન્ય મનુષ્યોનેજ નહિ, પરંતુ કેટલાએક વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોને પણ

ઉદભવ થશે, જેનું સમાધાન એવું છે કે જે જળમાં મીઠાનું પ્રમાણ અધિક હોય તેનાથીજ આવી અસર થવા પામે છે, પરંતુ જો તેનું પ્રમાણ માપસર હોય તો મીઠું નાંખીને ઉકાળેલું પાણી પીવું એના જેવો ઉલટી મટાડનાર પીળો એક ઔષધિ ઉપાય નથી એવું આજ્ઞાલ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. અને તેથી એક શેર જળમાં માત્ર એક તોલો મીઠું મેળવીને જે પાણી ઉકાળવામાં આવ્યું હોય તેવા મીઠા અમૃતજળનો જો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉલટી ન થતાં સહેલાઈથી પાચન થઈ જાય છે. તો પણ એક શેર જળમાં ચાર, પાંચ તોલા મીઠું મેળવવામાં આવ્યું હોય એવું ત્રીજા મીઠાનું ખમી સ્વાદ તેનું મરમ જળ પ્રથમ તૃપ્તિ પર્યંત પાઈને ઉલટી કરાવી કેટલાની સુદ્ધિ કરી જઠરમાં ક્ષોભ કરનાર વિષમય રોગખીજનો નિકાલ કરવો અને પછી એક શેર જળમાં એક તોલાના હિસાબે મીઠું મેળવવામાં આવ્યું હોય એવા ઉત્તમ અમૃતજળનું પાન કરવું એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

ન્યુમોનીઆના દરદમાં લોહીમાનું ક્ષોરાષ્ટ્ર ધણું ખરું નાશ થાય છે એ વાત ડૉક્ટર કુન્હેએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આજ્ઞાલના ધણાખરા ડૉક્ટરો પણ એ દરદમાં ઍમોનીઆ ક્ષોરાષ્ટ્ર, કલશીયમ ક્ષોરાષ્ટ્ર મરક્યુરી ક્ષોરાષ્ટ્ર વિગેરે ઔષધોની યોજના કરે છે; અને તેથી સારો ફાયદો મેળવે છે, પરંતુ એ ઔષધો વાપરવાં એ (Dechlorination) પદ્ધતિ હોય તુલ્કસાનકારક છે, અને તેથી તેના બદલે અઢીશેર જળમાં અઢી તોલા મીઠું અથવા તો સંયમ મેળવીને તે પાણી પાવાનું બરી રાખે અથવાતો મીઠાને ઠાળું પડતા સુધી શેડીને તેમાંથી દરરોજ સવારે, જુઓરે તથા સાંઝે પોણું, પોણું તોલો આપવાનું જ્યારે રાત્રે તો

માત્ર ન્યુમોનિયામાંજ નહિ, પરંતુ મેલેરીઆના તાવમાં પણ વધેક ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે એ નિર્વિવાદજ છે. મીઠાને બદલે સિંધવ કે સંચળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પણ તેવોજ શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે સિંધવ, સંચળ અને મીઠાના શુભમાં કંઈપણ ખાસ ફરક નથી. માત્ર સિંધવ એ કાચુ મીઠું અને સંચળ એ શેકેલું મીઠું છે એટલુંજ.

મનુષ્યો કિંવા પશુઓમાં શિતળા એટલે બળીઆનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય, તે સમયમાં સંચળ મિશ્રિત આ અમૃતજળ દિવસમાં એકાદ વખત જેને, જેને, પાવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે છે તે આ રોગના હુમલાથી બચી બચ છે એવું અનેક વખત અનુભવવામાં આવ્યું છે.

કર વાત પ્રધાન તાવમાં કેલશીયમ સલ્ફાઇડમનો ઉપયોગ અમેરીકન ડૉક્ટરો બહુ કરે છે, અને દેશી વૈદ્યો મુખ્યત્વે કરીને લોકનાથ નામની માત્રા વાપરે છે તેમાં પણ ધણીભાગે કેલશીયમ સલ્ફાઇડમજ સમાવેલું હોય છે અને તેથી તે જ્યાં આમળ ન મળી શકે તેવી જગ્યાએ ઊંચી ગતનું રાતું સંચળ લવણ ચોખ્ખું એ સવેથી નિર્ભય અને હરકોઈ વ્યક્તિથી બની શકે તેવો ઉત્તમ ઇલાજ છે.

આ પ્રમાણે સંચળ, સિંધવ કે લવણ એ માત્ર આબકાલજ ઉડતા ચેપી રોગોથી બચવાનો સર્વોત્તમ ઇલાજ જણાયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં પણ તેનો અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, જે બદલના એટલા બધા પ્રયોગો પ્રયોગો

નોંધાયેલા છે કે તે બધા જે લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક થાય અને તેથી ઉદાહરણાર્થ માત્ર જે, ચાર પ્રયોગોનું જ અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી વિરામ પામીશું.

જવરહારક ચૂર્ણ--કાળાજીરી, કાંકચનાં ખીજ, શેકેલું સિંધા-લુચુ, દારૂ હળદર, અતિવિખની કળા, ડીકામારી, સંચળ અને કડુ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. દરરોજ સવાર, સાંઝ ના તોલા જેટલું લેઈ પાણી સાથે પીવું.

મુલેઆની નમક--પોણામશેર ઉત્તમ મીઠું લેઈને તેને સારી પેઠે શેકવું, પછી કોરી રકાખીમાં ભરીને કાલસાના અંગારા ભરેલી સગડી ઉપર આગ ડાંડી થઈ જતા સુધી રાખવું. પછી સિંધાલુચુ, નવસાગર અને રાઈ એ દરેક દશ, દશ તોલા, અજમોદ છ તોલા, કાળાં મરીઆં સાડાચાર તોલા, ઘોળાં મરીઆં સાડાત્રણ તોલા, અજખર સાડાચાર તોલા, અમરવેલ, જટામાંસી, શેકેલી હીંગ, શાહાજીંડ એ દરેક પોણાબે તોલા, તજ, કાસિમ (પહાડી જીંડ અથવા તે ન મળે તો દેશી જીંડ) કુસુમનાં ખીજ, મુંક, જેઠી-મધ, સવા એ દરેક સવા તોલો લેઈ કરેલું ચૂર્ણ તે મીઠામાં મેળવી ચીનાઈ માટીની રકાખીમાં ભરી તેના ઉપર ખીજ રકાખી ઢાંકી કપડું વીંટાળી જવ ભરેલી કોઠીમાં ઓઝામાં ઓઝા ચાળીશ દિવસ સુધી દાટી રાખવું.

આ ઔષધ જેમ જીનું યાય છે તેમ ઉત્તમ શુલ્કમારી બને છે, દર દાઈમે આઠ, નવ રતી જેટલું એ ઔષધ લેઈને તેને અર્ધા

પ્રકારેલાં ઘડા સાથે ખાવાથી રતિકીડા કરવાની શક્તિ પ્રબળ થાય છે. ભોજનની સાથે ખાવાથી મદાગ્નિ અને બદ્ધબળથી દુર થાય છે. એ સિવાય વળી એના ઊપયોગથી પેટનો આદરો, પીડ, ચુંક, શૂળ, વિસ્મૃતિ વિગેરેને ટાળે છે, વીર્યને વધારે છે અને ઝેરને દૂર કરે છે.

વજ્રધાર—સમુદ્રનું મીઠું, સિંધાલુણ, કાયલુણ, જવખાર, સંચલ. ટંકણખાર અને સાજીખાર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ આકડાના દુધમાં તથા થોરના દુધમાં અલગ, અલગ ત્રણ, ત્રણ, દિવસ ખરલ કરી પછી તેનો આકડાનાં મુઠાં પાંદડાઓ ઊપર બાંધે લેપ કરી સુકાવી પછી શરાવ સંપુટમાં રાખી કપડામાટી કરી ગજ-પુટનો અગ્નિ આપવો અને સ્વાગશિતળ થયા પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું, બાદ તેમાં મુંક, મરીઆં લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આંખળા, જીરું, હળદર અને ચિત્રાનાં મૂળ એ દરેક સરખા ભાગે લેઈ તેનું કરેલું ચૂર્ણ ઊપરોક્ત ચૂર્ણથી અર્ધા ભાગે નાંખી સર્વેને એકત્ર કરી ખારીક ખરલ કરી ઉત્તમ બાટલીઓમાં ભરી રાખવું આ ચૂર્ણ દર ટાંપમે અર્ધા રૂ, બાર જેટલું લેઈ તેને ઔષ્ઠ કુંવરનો રસ કે આસવ વિગેરે યોગ્ય અનુપાત સાથે પીવાથી સધળી જાતના ઉદર રોગો, ગોળાતું દરદ, શૂળ, ચુંક, અગ્નિમાંધ અને અજીર્ણનો નાશ થાય છે, વળી જે દરદમાં વાયુનું જોર અધિક હોય તેમાં ચૂર્ણ ગરમ જળ સાથે, પિત્તનું જોર અધિક હોય તેમાં ધી સાથે, કર્ણના દરદમાં ઔષ્ઠ સાથે અને ત્રિદોષના દરદમાં કાંજ સાથે પણ આપવામાં આવે છે.

તામ્રકંદુપ—સંચળ, શુદ્ધ પારો અને મંધક એ દરેક ચીજ

ખે, ખે ૩. ભાર અને જાંખાની ભરમ, ૪ ૩. ભાર લેધ એ બધાને
 એકજ કરી જાંખીરી લીંબુનો રસ, સુરજ મુખીનો રસ, લીંદીખીપ-
 નો કવાય, અને સેંખાના મુંદરનો કવાય એ દરેક સાથે એક,
 એક દિવસ ખરલ કરી પછી સૂર્યના તડકે સુકવી ફરીથી જાંખીરી
 લીંબુના રસમાં ખરલ કરી સુકવી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ઓ-
 પધ પહેલા દિવસે ખે રતિભાર, બીજા દિવસે ચાર રતિભાર ત્રીજા
 દિવસે ૭ રતિભાર આપવું. અને એ રીતે દરરોજ ખે, ખે રતિભા-
 રનું પ્રમાણ વધારતા જઈ આઠમા દિવસે સોળ રતિભાર આપવું.
 આ પ્રમાણે સોળ રતિનું પ્રમાણ પૂરું થયા પછી દરરોજ ખે, ખે,
 રતિભારનું પ્રમાણ વધારતા જઈ આઠમા દિવસે સોળ રતિભાર આપવું.
 આ પ્રમાણે સોળ રતિનું પ્રમાણ થયા પછી દરરોજ પાકું ખે, ખે
 રતિનું પ્રમાણ ઘટાડતા જઈ એ રતિ બેપર આવવું. અને ખે રતિ
 બેપર આઠમા પછી પાકું પ્રમાણ વધારતા જઈ સોળ રતિ બેપર
 આવું. એ પ્રમાણે દરદ નાનુદ થતા સુધી ઓપધનું પ્રમાણ વધવટ
 કરતા રહી તેનું સેવન ચાલુ રાખવું અને આહારમાં માત્ર સાદી
 ચોખાનો ભાત, દુધ અને ધીનો ખોરાકજ રાખવો; જ્યેથી એના
 સેવનથી ત્રિવિધ પ્રકારનાં અમ્લપિત્તી, સંઘ્રહણી, વિષમત્તવરો, ખરોળ
 મહતનો વધારો, મંદાગ્નિ તથા ગુહમ, ચુંક, શળ વિગેરે ઉદર રોગોનો
 નાશ થાય છે.

આ પ્રમાણે, સંચળ સિંધવ વિગેરેમાં અમુલ્ય ગુણો સમા-
 એલા છે, તે પશુ સોળ અને જ્યેષ્ઠાદરના દરદમાં તેનો બિપયોગ
 કરવો એ ગુણને બહલે અવગુણ કરનાર હોવાથી વાખરવાની મના છે.

હીરાક્સી.

અં. કાસીસ, પુષ્પ કાસીસ, હિં. કસીસ, બં. ધાતુકાસીસ, મ. હિરાક્સ, ચેત નીળા, ઈ. Sulphate of Iron, Vitriol green, લા. Ferry Sulphas. ફા. બ્રોસપ્પ.

વિવરણ—હીરાક્સી એ રંગ, શાદી વિગેરેમાં વપરાતી ચીજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ વિવરણની જરૂર નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—હિરાક્સી ટુરી, શીતળ, નેનને દિતકારી, કાન્તિ વર્ધક, તથા વિષ, કાદ, ખરબણું અને કુમિને નાશ કરનાર છે એમ નિષેદોમાં કહેલું છે, પરંતુ બેડીપુદીએ સર્વવિ રોધબોળ કરનારાઓને એ ઉપરાંત તેનો એક અન્ય અદ્ભુત ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે, અને તે એ છે કે—રતના અથવા પાદાનું દરદ કે જેમાં રતવાની અસર હોય અને તેના લીધે પાદવાળો કામ સડવા લાગી શરીરમાંથી છુટો પડવા લાગ્યો હોય એવા ભયંકર દરદમાં પણ એક ઓંસ ટાઢ પાણીમાં ખંચ કેન હીરાક્સી મેળવીને તેમાં લીન્ટનું અથવા તો સાદું કપડું બોળાને રોમ-ફૂલેલ બામ ઉપર પોતાં મુઠ્ઠાં ચાલુ રાખવાથી શાન્તિદાયક, આદિક અને જંતુદ અસર થઈ થોડાજ દિવસમાં દરદ નાબુદ થાય છે.

આ પ્રયોગ બરાબર અસરકારક, નિર્ભય, ઝેરી અસરથી નિરજો તેમજ સસ્તો અને વળી દરેક મનુષ્યે સહેલકથી કરી શકે એવો છે, જેથી મનમાં જરા પણ ડોભ રાખ્યા સિવાય અભય અને માનસિકા લોકો પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે.

દિમાલયની દીવ્યોષધિઓ.

આકાશ ગમન, અદૃશ્ય સંચારણ, નીધિ દર્શન, મુક્ત્યર્થ સિદ્ધિ, અન્નદાનર દેહ પ્રાપ્તિ વિગેરે અલૌકિક સિદ્ધિઓતે આપનારી જે દીવ્ય પ્રભાવશાળી અનેક ઔષધિઓ દિમાલયમાં ઊપન થાય છે, તેઓ પૈકી તેલીઓ કંદ, સોમવલ્લી, કાંચની, જ્યોતિષ્મતિ, નિર્વિ-
ધી, શીતલા પાણી વિગેરે કુટલીએક ઔષધિઓનું જે વર્ણન આ પુસ્તકના બીજા, તથા ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવ્યું હતું, એટલાથીજ સંતોષ ન માનતાં આ દિશામાં વિશેષ શોધખોળનો પ્રયત્ન આણુજ હતો, જેના પરીણામમાં જે કંઈ વિશેષ માહિતિ ઉપલબ્ધ થવા પામી છે તે આ મુજબ છે:—

પશ્ચિમ દિમાલય એટલે સીકીમથી કાશ્મીર સુધી તેમાં પણ સીમલાની નજીક પાપરી નામની વનરપતિ કે જેને Indian Podophyllum અથવા તે Podophyllum Emodi કહે-
આન પોડોફાયલમના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેના પુષ્કળ હોદવાઓ થાય છે. ખ્રિસ્તી દાર્માંકોપીઆમાં કયેલી પોડોફાયલીન રેઝીન નામની ઔષધિના વર્મનીજ આ ઔષધિ હોવાથી આમાં પણ તેના જેવાજ મુજો સમાજેલા છે. અને તેથી તેના મુજોનું વર્ણન કરતાં આધુનિક શોધકો જણાવે છે કે:—

It is a powerful biliary purgative, its action somewhat corresponding to that of Mercury, hence the name "vegetable calomel." It is an active cholagogue and aperient drug.

આ એક પ્રભાવશાળી પિત્તરોચક શક્તિ ધરાવનારૂં જીવજ છે. એની બસર ફેટલાએક અસી પારાને મળતી છે, અને તેથી તેને “ બેજુટ્યલ કેલોમેલ ” એટલે “ વનસ્પતિબન્ધ પારદ ” એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. આ એક શીઘ્ર પીત્તની શુદ્ધિ કરનારૂં અને લીવરના દોષથી રહેતા અંધકોશને ટાળનારૂં દ્રવ્ય છે. જખમે હવાત નામની વનસ્પતિ કે જેને સંસ્કૃત ભાષામાં “ હીમસાગર ” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને તાજાં ધા ઉપર એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવાથી તેમજ લુમદી બનાવીને આંધવાથી ધામાથી વહેતું બોહી અથ્થ થઈ જવા ઉપરાંત પાકવાની, સોજે ચડવાની કે અન્ય કષ્ટપશુ જીવની વેદના ન ચર્તા ધા સુકાઈ જાય છે તે વનસ્પતિ પણ ચાયબ્ય પ્રાંત તરફની હિમાલયની તળેટીમાં પુષ્કળ થાય છે, અને સાચીય ભાષામાં તે *Kalanchoe Laciniata* ના નામથી ઓળખાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં જેને “ તિક્ત દુગ્ધા, ” હિંદી અને અંગ્રાણી ભાષામાં “ દુધલતા ” અને લાટીન ભાષામાં “ *Oxytelma Esculentum* ” કહે છે, તેના વેલાઓ પણ હિમાલયનાં જંગલોમાં પુષ્કળ માલમ પડે છે. આ વનસ્પતિના વિષે લખતાં શોધકો જણાવે છે કે:—

A decoction of the plant is used as a gargle in aphthous ulcerations of the mouth and in sore throat. The fresh roots are said to be used in Orissa as a specific for jaundice.

મજા સુજી આવ્યું હોય અથવા મહોડામાં ચાંદાં પડ્યાં હોયતો આ વનસ્પતિનો ઊકાવો કેમળા કરવાના માટે વપરાય છે, એટલુંજ

નહિ, પરંતુ એનાં તાજાં મૂળાંઓ ઉપયોગ કરવો એ એરીસા પ્રાંતમાં કમળાના રોગનો રામબાણ હલાવ કરેવાય છે.

બંગાળી અને હાંદી ભાષામાં બારેક કંટાના નામથી અને લા-
ટીન ભાષામાં “ *Pericampylus incanus* ” ના નામથી એ-
ળખાતી એકવિધ કે જે હિમાલયમાં પ્રચલિત થાય છે, તેના મુખ્યદોષ
વિષે કથન કરતાં ડૉક્ટર કનિંગહામ જણાવે છે કે:—

The roots of this plant are held in great
reput- by snake-charmers in India as an anti-
dote to the bites of poisonous snakes. My
research has proved that a fluid extract of the
roots, when injected into the bitten place, pos-
sesses decided remedial power though it has
no general action. It acts by precipitating the
poison and thus rendering it inert when brought
into direct relation with it prior to the absorp-
tion of the venom into the system generally.

હિન્દુસ્થાનમાં સાપ પકડવાનો ધંધો કરનારા મદારીઓ તરફ-
થી એરી સર્પદંશનું વિષ નાબુદ કરવાને માટે આ ઔષધિનાં મૂળાં
સર્વોત્તમ હલાવ તરીકે ધણું માન પામ્યાં છે. મારી શોધખોળમાં
સિદ્ધ થયું છે કે આ મૂળાંઓનાં પ્રવાહી ધનની પીચકારી હાઇપોડર-
મીક સીરીન્જથી જ્યારે દંશની જગ્યાએ મારવામાં આવે છે ત્યારે,
તે એરને યુક્તિ લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. જો કે તે મુખ્યતઃ લેવાથી
સાર્વદેહિક અસર કરી શકતાં નથી, પરંતુ સ્થાનિક એટલે દંશનાળા

જગ્યાએ તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઝેરને સાર કરવાનું કાર્ય કરે છે અને તેથી લોહીમાં પ્રસરેલું ઝેર યુક્તી લેવાને માટે તેઓના આ પ્રમાણે દંડની જગ્યાએજ સીધો ઉપયોગ કરવો એ મુખ્ય રીત છે.

આ તો આજકાલ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી સામાન્ય ઓષધિઓની યાત કહી, પરંતુ એ સિવાય અલૌકિક પ્રભાવવાળી પણ અનેક દીવ્ય ઓષધિઓ હિમાલયમાં ગુપ્ત સ્થળોએ ભિત્તપ્ત થાય છે, જે યાતની ચર્ચા કરતાં જેના કથન ઉપર ભરોસો રાખી શકાય એવા સુપ્રતિષ્ઠિત સમર્થ મહર્ષિ ચરક ભગવાન પણ જણાવે છે કે:—

ब्रह्म सुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्कर सदृश-
पत्रा आदित्यपर्णी नामौषधिर्या सूर्यकान्तेति विज्ञायते सुवर्ण-
क्षीरा सूर्य मण्डलाकारपुष्पीच । नारी नामौषधि रन्ध्रबलेति
विज्ञायते या पुनरज सदृशपत्रा । काष्ठ गोधानामौषधि गर्भा-
कारा सर्पा नामौषधिःसर्पाकारा । सोननामौषधिराजःपञ्च-
दशपर्णः ससोमइव ह्रीयते वर्धतेचं । पद्मा नामौषधिःपद्माकारा
पद्मरक्ता पद्मगन्धा । अजानामौषधि रजशृङ्गोति विज्ञायते ।
नीला नामौषधिस्तु नील क्षीरा नील पुष्पा लताप्रतान बहुला ॥

એક બ્રહ્મ સુવર્ચલા નામની ઓષધિ થાય છે, કે જેનું પીણું નામ હિરણ્યક્ષીરા પણ છે, એનાં પાંદડાં કમળાના જેવાં થાય છે. એક આદિત્યપર્ણી નામની ઓષધિ થાય છે જેને સૂર્યકાન્તા પણ કહે છે, એનું દુધ સોનાના જેવું પીણું અને ધ્રુવ સૂર્યમંડલના જેવા

આકારનાં થાય છે. એક નારી નામની ઓપધિ થાય છે કે જેને અમ્બલલા પણ કહે છે, એનાં પાન બકરાના જેવાં થાય છે. એક કાષ્ઠ ગોધા નામની ઓપધિ થાય છે, જેને આકાર સાંદના જેવો હોય છે. સર્પા નામની જે ઓપધિ થાય છે તેને આકાર સાપ જેવો હોય છે. એક સોમ નામની ઓપધિ કે જેને સોમવૃક્ષી પણ કહે છે, તેને પંદર પાંદડાં હોય સમળાં ઓપધોની રાખ છે, અને ચંદ્રમાની કલાઅનુસાર કૃષ્ણપક્ષમાં તેને દરરોજ એક, એક પાંદડું ઘટી જાય છે અને શુક્લ પક્ષમાં દરરોજ એક, એક પાંદડું નવિન આવે છે. એક પદ્મા નામની ઓપધિ થાય છે કે જે કમળના સમાન આકાર, રંગ અને ગંધવાળી હોય છે. એક અબ્જ નામની ઓપધિ થાય છે કે જે અબ્જશૃંગીના નામથી પણ ઓળખાય છે. એક નીલા નામની ઓપધિ થાય છે કે જેનું દુધ અને પુષ્પો નીલવર્ણનાં હોય શાખા-પ્રશાખાઓ બહુ હોય છે.

इत्यासामष्टज्यौष्मत्तं यांयामेवौषधिं कमेत् तस्या-
स्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यकृत्वात् स्नेहभावितायामाद्रपलाश-
दोष्यां सपिबानायां दिग्वासाः शयीता तत्र पलांयछेषम्यात्
पुनः पुनः सम्भवति तस्या जम्पयः प्रत्येवस्थापनं च म्यासेन
देवतानुकारी भवति ॥ वयोवर्णस्वराकृति बल प्रभाभिः स्वयं
चास्य सर्वं वाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यं चास्य चक्षुः
श्रोत्रं भवति । गतिर्योजन सहस्रं दश वर्षं सहस्राण्याः अनुप-
द्रवंचेति

આ આઠ મહાન દીવ્યોપધિઓ છે, અને તેથી તેઓમાંથી જે મળી આવે તેના રસનું ત્રિપર્યંત પાન કરી તેના ઉપર બકરીનું દુધ પીને પછી ખાખરાના લીલા લાકડામાંથી બનાવેલા દડીઆના જેવા આદારવાળા, તેલ ચે.પડેલા અને ઢાંકણાયુક્ત ઢખમાં (કુંડામાં) વસ્ત્ર રહિત થઇને સુષ્ક જવું, જેથી ૭ માસમાં પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે મનુષ્ય વય, વર્ણ સ્વર, આકૃતિ, બલ, અને પ્રભામાં દેવતાઓની સમાન થઇ જાય છે. જૂતકાળની વાર્તાઓના વિષયમાં રહુર્તિ ઊત્પન્ન થાય છે, નેત્રો અને કર્ણો દિવ્ય થઇ જાય છે. સહસ્ર યોજન મમન કરવાની શક્તિ અને ઉપદ્રવ રહિત દશહજાર વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ વર્ણવેલી અલૌકિક પ્રભાવ-શાળી આ મહાન દીવ્યોપધિઓ તો મહા મુસીબતેજ હાથ આવે તેમ હોવાથી તેઓની પ્રાપ્તિના માટે તો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કદાચ આપણે નિરાશ થઇએ એ સંભવિત છે, પરંતુ એ સિવાય જીપ્સ અને તરસને શમાવનારી, દુધ ઊત્પન્ન કરનારી, પથરને ત્રીંધનારી, ક્ષેરોરોશર્ભનું કામ કરનારી, વીંછીના જેવી વેદના કરનારી અને એવાજ બીજા ચમત્કૃત ગુણોવાળી ઔપધિઓ તે નેષાળ, જુતાન તરફ સરલતાથી મળી શકે તેવી રીતે ઊત્પન્ન થાય છે અને વળી ત્યાં આમળના પહાડી લોકો તેઓને સારી પેઠે ઝોળખતા હોવાથી આપણને ઝોળખાવી પણ શકે તેમ છે, અને તેથી આ વિષયમાં દરેક બક્તિએ મથાશક્તિ શ્રમ, મથાશક્તિ શોધ કરવો યત્ન છે.

આ જમાનો શોધનો છે, યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશો જે

સ્વર્ગ સમાન સંપત્તિ ભોગવે છે, માનવ યુદ્ધિને આંશ નાંખે તેવી
 જે યુક્તિ, પ્રયુક્તિઓ, તેવી જે અવનવી ઉદ્યોગ કળાઓ, તેવાં જે
 અવનવાં ક્ષેત્ર, અસ્ત્રો, તેવાં જે અવનવાં રાંત્રીપદો અસ્તિત્વમાં
 હાવે છે તે બધા શોધખોળનોજ પ્રતાપ છે, અને તેથી જો આપણે
 પણ શોધખોળના કાર્યમાં પૂર્ણ હિતસાહચી પ્રવૃત્ત થઇશું તો તેવાંજ
 મિષ્ટ ફોજાને પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી બનીશું એમાં કંઈ પણ
 સંશય નથી.

इति बुध वचनानां जीवितोपाश्रयानाम् ।

अभिलषित समृद्धौ कल्प वृक्षोपमानाम् ॥

यद्दु दित मिह पुण्यं गुम्फित ग्रन्थरूपम् ।

भवतु विगतરोगो निर्वृत्तस्तेन लोकः ॥

ખાસ ભૂલોનું શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લઘ્ન.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૨	કરખી	કરવી
૨	૧૩	ખાસ એ ખાસ	એ ખાસ
૪	૨૨	આવ તાવતો	આવતો તાવ
૧૬	૧	સવાયો	ધુટો છવાયો
૧૮	૮	પાણિ	પાણ
૧૮	૧૧	મળીઆ	મૂળીઆ
૨૧	૨	નામે	નારે
૩૨	૧૦	તેન	તે, તે
૩૩	૯	flower	flower
„	„	hetol	betel
„	૧૫	embloved	employed
૩૪	૧૬	તેવાજ	તેના જે
૩૫	૭	હોલા	તોલા
૩૫	૨૧	શાળાઓ	શાખાઓ
૩૬	૩	કેસ	કે
૩૬	૪	ભાગનો	ભાગને
૩૭	૧૫	કૃમિ	કૃમિ
૩૯	૨૧	વાળો	માવો
૪૩	૧૨	raing	rainy
„	૧૯	ચેપલ	ચેપલી
૪૮	૫	grains	grains
૫૦	૯	દીંદી	દીંદી

૫૩	૩	misood	Mixed
૫૭	૧૦	બનાવીને	બનાવીને
૫૮	૧	ત્રિફળમાંના	ત્રિફળમાંના
૫૯	૫	સુધીજ	સુધી
૫૯	૧૯	ગોમૂતથી	ગોમૂત
૬૧	૨૨	તાળ મૂતજ	તાળુ મૂતજ
૬૩	૧	દરદીથી	દરદથી
૬૪	૨૧	દગ્ગિકા	દગ્ગિકા
૬૪	૨	ડીકની	ડાકની
૬૫	૯	પ્રયોગથી પણ	પ્રયોગથી સાબ ચામ છે તેવીજ રીતે એકલી છા- સના પ્રયોગથી પણ
૬૫	૧૮	દુબળા	દુબળા
૬૬	૨૧	શોષણી	શોષની
૬૭	૧	બનાવે છે	બતાવે છે
૬૭	૧૦	મફતોદર	મફતોદર
૬૮	૧૫	કલામાં	કલા
૭૦	૧૮	રહેવાથી	રાખવો
૭૧	૧૩	જઠરાગ્નિ મંદ	મંદ જઠરાગ્નિ
૭૧	૨૨	બેંક	ચુંક
૭૨	૭	રસ વેંચોતો	રસ વેંચો તો
૭૨	૧૦	બનાવટો સાથે	બનાવટો પૈકી ચોગ્ય સાથે તે છાશ સાથે
૭૨	૧૯	ન રહેવાય	ન રહેવાય
૭૩	૧૨	બલખાપગીયુ	કલખાપરીયું

૭૩	૧૪	ગમેષ્ટી	ગરષ્ટી
"	૧૫	ગોહીઓ	ગોળીઓ
૭૬	૧૨	કાર્યોમાંથી	કાર્યોમાં
૭૮	૧૫	cacuanha	Ipicacuanha
૮૫	૧૬	મીઠાળનો ગર્વ	મીઠાળનો ગર્વ
"	"	પરંજનાં બીજ	કરંજનાં બીજ
૮૬	૨૦	લાલાશ પતો	લાલાશ પડતો
"	૨૧	માખી	માળી
૮૮	૪	ને ઊંદરવા	ને ઊંદરવા
૮૯	૧૮	ધોળા ધરેનાં	ધોળા ધરેનાં
૯૦	૨૦	મથુને	મથુને
"	"	અનુમાનો	અનુપાનો
૯૧	૬	અદના	અડદના
૯૬	૧૨	શિરા	શિકા
૯૭	૨૧	worm	warm
૯૮	૧૨	તો તેટલી	તો તે ટૂંકી
૯૯	૨૧	વધુ વરને	વધુ વરળે
૧૦૨	૫	બાધિઓનું	બાધિઓથી
૧૦૬	૨૧	શીટ	ફાડો
૧૦૯	૧૬	વિગેરેને વાપરતાં	વિગેરે ન વાપરતાં
૧૧૨	૨	ગરમ સાથે દુધ	ગરમ દુધ સાથે
"	૪	લોહી જેવાં	લાહી જેવાં
"	૫	કેવાને	દેવાને
"	૬	પાણી	પાણી સાથે

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ ધાલી ખેડેલાં દરદોના રામચાલુ ઉપાયો. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની દ્વિતિયાવૃત્તિ. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

સદર-ભાગ બીજો. „ „ દ્વિતિવાવૃત્તિ. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય સુખો ઝોગવાના વિદ્યા. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાંબા દોરોનો પ્રાણુ લેનારાં દરદોના અકસીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

રોગ અથવા મરકી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો. કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અતૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત, બિવિધ અને વર્તમાનકાળની વાતો જાણવાની હથરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૮-૦.

અમુદ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું શુભ રહસ્ય સમજાવનારી ગાન કથાઓ. કિં. ૦-૩-૬. પોપ્ટેજ દરેક પુસ્તકનું જુદું પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના વધુ સમજવા.

સઘળો પત્ર વ્યવહાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગ્રામ-વત્સાન્તલો. એ. પી. રેલવે.

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વાંગ જીવન—સાતે ધાતુઓને સુધારનાર, બળ, બુદ્ધિ, આરોગ્ય અને આયુષ્યને વધારનાર, તેમજ કામોદીપન કરનાર અદ્ભુતિમ મહોષધ કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૮-૦ સાડાનણ.

મદન સંવીપન—ગમે તે કારણથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો માટે એક આશીર્વાદ સ્વરૂપ અપૂર્વ દીવ્યોષધ એક ટીનીના રૂ. ૨) બે.

અગ્નિ સંવીપન—જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી કિંવા પરદેશનું પાણી લાગવાથી બ્રૂપન થએલાં પાચન ક્રિયાનાં દરદોને નિર્મૂળ કરનાર એક ટીનીના રૂ. ૨) બે.

રાજાકૃષ્ણ વિલાસ—કામોદીપન તથા વીર્ય સ્થંભક અસર કરી વિષય મુખનો અત્યંત આનંદ આપનાર અમુલ્ય ઔષધ કિંમત એક ટીનીના રૂ. બે.

પ્લેગ વિચલિનાશિની ઘટીકા—પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવનાર એક માત્ર અકસીર ઉપાય કિંમત એક ટીનીનો રૂ. ૧૥ દોઢ.

આરોગ્યવર્ધની ઘટી—મરડી, કાલેરા, મેલેરીયા, ધન્ધ્યુએન્ડ્રા વગેરેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત રાખનાર મહોષધ કિંમત એક ટીનીનો રૂ. ૧) એક.

વાતજીવન—ખાજકોનાં તમામ દરદો દૂર કરી શરીરને રૂઢપૂર ખત્રાવનારે સ્વાદિષ્ટ ચાટણુ કિંમત અર્ધા રતલના ટીનીનો એક રૂપીઓ ચાર આના.

દરેક ઔષધનું પાણ પેકીંગ ખર્ચ જુદું સમજવું.

મેનેજર વિલાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગ્રામ-વાયા-તસોડ એ. પી. રથને.

